Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux

Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie

Bulletin 133

Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux

Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie

Afbeelding omslag

Titelprent van Jacob le Morts *Pharmacia*, door Jan Luyken, uit 1696.

Rijksmuseum, objectnr. RP-P-OB-44.579 / CC0 1.0

Inhoud

Van de redactie 4

Het sonnet ‘Le bonheur de ce monde’ van Plantijn 6
Prof. em. J. Lemli (†) en Guy Gilias

Apothekers in het Bourgondisch Rijk 18
Nanno Bolt

De gapers van Anton van Os 46
Peter van den Hooff

In memoriam: prof. em. Jozef Lemli 70

In memoriam: Hugo van der Meer 74

Colofon 76

Van de redactie

U heeft momenteel jaargang 68, nummer 133 in handen van het Bulletin van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux. Al sinds de oprichting van de Kring in 1950 is dat een hele mond vol. In al die jaren is het Bulletin het vaste communicatiemiddel van de Kring geweest, zowel naar de eigen leden als naar de buitenwereld toe. Het Bulletin onderscheidt zich, doordat het niet de pretentie heeft een wetenschappelijk tijdschrift te zijn. Artikelen werden (en worden) vaak geschreven door (oud-)apothekers, met een voorliefde voor de geschiedenis van hun vak. Daardoor komen in het Bulletin regelmatig thema's aan de orde, waarvoor in wetenschappelijke tijdschriften vaak al lang geen plaats meer is. Tegelijkertijd wil de Kring ook over de grenzen van zijn domein heen kijken. In het Bulletin zijn vaak overdrukken verschenen van artikelen uit verwante tijdschriften, en vandaag de dag zijn het niet meer uitsluitend apothekers die bijdragen leveren. Door deze eigenwijze manier van doen probeert het Bulletin de geschiedenis van de farmacie steeds vanuit een nieuwe invalshoek te belichten.

Dit nummer is volledig opnieuw vormgegeven, want ook qua uiterlijk wil het Bulletin met zijn tijd meegaan. Daarmee wordt een tijdperk afgesloten. Sinds 1994 (!) is de redactie, op enkele jaren na, in handen geweest van Guy Gilias, die vorig jaar zijn bestuurstaken en redactiewerkzaamheden neerlegde. Op deze plaats wil de Kring Guy hartelijk bedanken voor zijn vele jaren als toegewijd bestuurslid en redacteur. Daarmee is niet gezegd dat Guy zijn belangstelling voor de geschiedenis van de farmacie laat varen, integendeel. In dit nummer vindt u enkele nagelaten beschouwingen van Jozef Lemli over het sonnet "Le bonheur de ce monde" van Christoffel Plantijn, die door Guy voor publicatie zijn bewerkt. Ook in de toekomst kunt u nog bijdragen van Guy in het Bulletin verwachten. In dit nummer vindt u daarnaast artikelen van Nanno Bolt over apothekers in het Bourgondische Rijk (een vervolg op eerdere artikelen rond dit thema in het Bulletin), en een overdruk van het artikel van Peter van den Hooff over de collectie gapers van Anton van Os. Deze selectie artikelen mag als bewijs dienen voor de levendigheid en diversiteit aan thema's in de farmaciegeschiedenis, waar anno 2018 onderzoek naar wordt gedaan. Het bestuur van de Kring wenst u veel leesplezier!

1— Het sonnet ‘Le bonheur de ce monde’ van Plantijn

Enkele beschouwingen bij het sonnet van Christoffel Plantijn

Prof. em. J. Lemli (†) en Guy Gilias

“Avoir une maison commode, propre et belle,
Un jardin tapissé d’espaliers odorans”

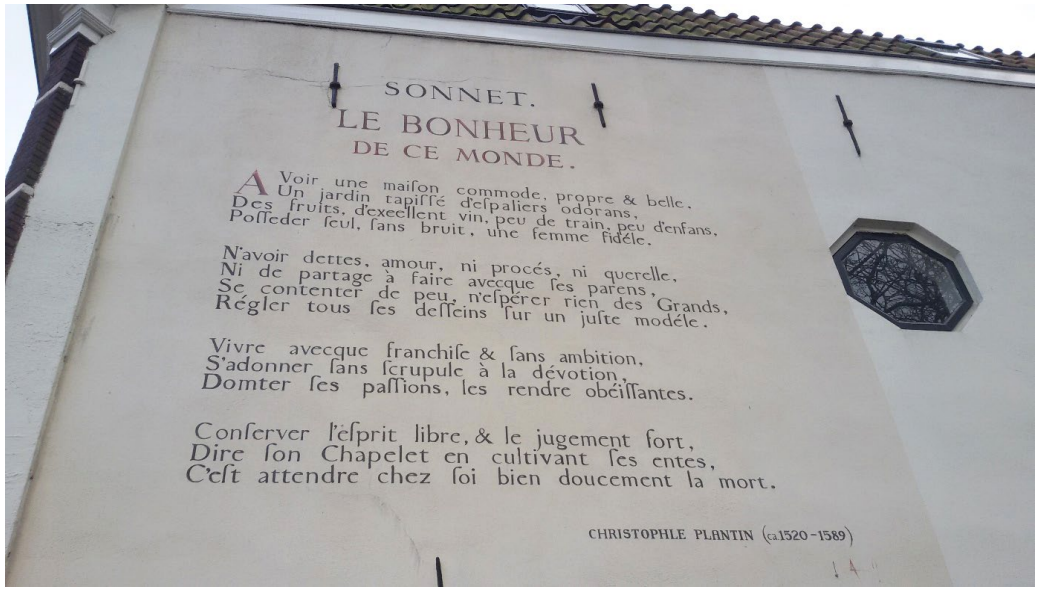

Afbeelding 1.1
Het gedicht op de muur van het gebouw aan de Hooigracht 106A te Leiden.
Ben Walenkamp (www.muurgedichten.nl/plantin.html)

Dit zijn de aanvangsverzen van het sonnet 'Le bonheur de ce monde', gedicht door Christoffel Plantijn (1520-1589). Het eerste wat Plantijn op zijn verlanglijst van het werelds geluk had geplaatst was dus een mooi en geriefelijk huis en een tuin, afgezet met geurende leibomen.[1] Het klinkt ons zeker niet vreemd in de oren en we kunnen ons zonder moeite inbeelden hoe Plantijn en zijn familie gezwoegd hebben om dit ideaal te bereiken. Zijn devies luidde immers *labore et constantia:* met werken en volharden komen we er.

En er werd hard gewerkt bij Plantijn! Dat kunnen we afleiden uit wat hij in één van zijn brieven schrijft: "...mes filles depuis l'âge de 4 à 5 ans jusqu'à l'âge de 12 ans nous ont aidés à lire les épreuves de l'imprimerie en quelque écriture et langue qui se soit offerte pour imprimer." Het was dan ook niet te verwonderen dat de oudste dochter op haar twaalfde jaar reeds zulke slechte ogen had dat ze van Parijs, waar ze zou leren om mooi te schrijven, terug werd gestuurd omwille van haar slecht gezichtsvermogen.

Geboren in een verloren dorpje in Touraine en als eenvoudige boekbinder naar Antwerpen gekomen, wist Plantijn zich op te werken tot een van de meest befaamde uitgevers en drukkers. Dit zal geen sinecure geweest zijn in die tijd van oorlog, opstand en vervolgingen. Maar hoe gelukkig moet hij niet geweest zijn wanneer hij in zijn tuin te Berchem aan zijn echtgenote de vele en zeldzame exotische planten kon tonen, die hij door toedoen van zijn vrienden botanici had weten te verwerven.

Zoals alle welstellende burgers had hij natuurlijk ook een collectie tulpen, want we weten dat hij in 1584 tulpenbollen opgestuurd heeft naar zijn goede vriend Montanus in Spanje. We kunnen ons een beeld vormen van de rijkdom van een dergelijke renaissancetuin aan de hand van de afbeeldingen van de sierplanten en de tuinen in de publicaties van die tijd.

1
Geschikte leibomen zijn onder meer de linde, de plataan, de witte en zwarte moerbei, enkele soorten esdoorn, de amberboom en de laurierkers.

De ontwikkeling van de botanische kennis in de 16e eeuw heeft er immers toe geleid dat er zoveel exotische gewassen naar hier werden gebracht en in de tuinen gekweekt werden. De goede relaties die Plantijn had met o.a. apotheker Van Coudenberghe, de man die de eerste echte private botanische tuin had aangelegd vanaf 1548 (dé bezienswaardigheid van Antwerpen), en de relaties met de drie grote Vlaamse botanici (Dodoens, Lobelius en Clusius), zullen ervoor gezorgd hebben dat hij een meer dan normale belangstelling had voor botanica. En zoals dat voor alle humanisten het geval was stond zijn geest open voor al de nieuwe ontdekkingen en gedachtenstromingen. Men kan zich de gesprekken inbeelden die in de *Officina Plantiniana*[2] werden gevoerd, wanneer geleerden zoals Ortelius, Lipsius, Montanus, Dodoens, Clusius of Lobelius de uitgaven van hun werken of de politieke toestand kwamen bespreken. Plantijn had de gave om met voorkomendheid te luisteren naar de plannen en ideeën van deze groten, wier vriendschap hij ook had weten te verwerven. Maar anderzijds beschikte hij ook over vastberadenheid en zakelijkheid, nodig voor het in stand houden en het ontwikkelen van de grootste uitgeverij der Nederlanden. Het liep immers niet altijd van een leien dakje in deze bewogen tijden en tegenslag bleef Plantijn dan ook niet bespaard.

Als handige zakenman wist hij echter ook in netelige omstandigheden de gepaste oplossingen te vinden. Een voorbeeld om dit te illustreren: de geneesheer Lobelius was op 32-jarige leeftijd uitgeweken naar Engeland samen met zijn Franse vriend, de geneesheer Pena. Zij hadden samen heel wat botanisch werk verricht en publiceerden hun bevindingen in hun eerste werk *Stirpium adversaria nova* (1571). Het boek bleek echter geen succes te worden. Van de 3000 exemplaren die in Engeland werden gedrukt heeft Lobelius er slechts 950 weten te verkopen over een periode van 30 jaar, zoals we weten uit zijn brief aan Clusius in 1603: "des 3000 Adversaria me sont restés environ 2050. Voilà ce reste la banqueroute. Dieu merci tout est payé, mais ce n'est point sans m'en ressentir, les libraires n'ont point laissé d'en faire leur profit." Lobelius zat dus blijkbaar met een grote financiële strop toen hij in 1572 naar Antwerpen kwam om er zich als geneesheer te vestigen. Maar een bijzondere samenloop van omstandigheden bracht de oplossing. Dodoens, die reeds drie botanische werken had laten verschijnen bij Plantijn, naast enkele uitgaven van

zijn *Cruijdeboeck* bij Jan van der Loe, werd in 1572 door het noodlot getroffen: hij verloor zijn vrouw en nadien zijn have en goed bij de plundering van Mechelen door de Spaanse soldaten. In 1574 verliet hij zijn geboortestad om in dienst te treden als lijfarts van keizer Maximiliaan II te Wenen. Dit onverwachte vertrek bracht Plantijn in een moeilijke situatie, want gedurende enkele jaren had hij geïnvesteerd in honderden houtblokken die zouden gebruikt worden voor een nieuwe uitgave van dat belangrijke *Cruijdeboeck* van Dodoens.
Ook Plantijn zat dus met een strop! Er zijn dan besprekingen geweest tussen Plantijn en Lobelius, waaruit beiden hun voordeel hebben gehaald. Plantijn kocht 800 exemplaren van Lobelius' onverkochte voorraad voor een niet onbelangrijke som, af te betalen in 10 jaar, en Lobelius mocht gebruik maken van de voor Dodoens bedoelde, prachtige houtsneden voor de uitgave van een nieuwe editie van de *Stirpium adversaria nova*, dat door de zorgen van Plantijn reeds in 1576 van de persen kwam. Zodoende ontstond er een samenwerking tussen Plantijn en Lobelius, die verder nog de uitgave van Lobelius' prachtige *Kruydtboeck* en een platenatlas (*Icones stirpium*) opleverde, beiden in 1581.

Waarom deze eerder economische dan wetenschappelijke gegevens hier mededelen? Om aan te tonen dat Plantijn met zijn ondernemingsgeest en geïnspireerd door zijn devies *labore et constantia* een uiterst belangrijke factor geweest is in de ontwikkeling van de botanie in de Zuidelijke Nederlanden. Zouden zonder hem de belangrijke bijdragen van de drie grote botanici – Dodoens, Clusius en Lobelius – tot stand zijn gekomen? Terecht zegt professor Louis[3] dat we niet moeten spreken over een driemanschap, maar wel over het viermanschap, dat het mogelijk gemaakt heeft dat in Antwerpen alleen 37 edities verschenen van de 278 in Europa gepubliceerde botanische werken tussen 1563 en 1600. En het is niet enkel de kwantiteit maar veeleer de kwaliteit van deze werken die in het licht dient te worden gesteld.

2
Latijnse naam van de drukkerij en uitgeverij van Plantijn.

3
Professor aan de K.U. Leuven in "de plantkundige biologie en de botanische inleiding tot de farmacognosie", aan de studenten eerste kandidatuur farmaceutische wetenschappen, in de jaren 1960/1970, in zijn werk *Geschiedenis van de Plantkunde* (Gent: E. Story-Scientia 1977).

Afbeelding 1.2
Christoffel Plantijn met zijn embleem "De Gulden Passer" en de bijhorende spreuk *labore et constantia*.
Naar een origineel van Hendrik Goltzius

Afbeelding 1.3
Titelprent van Lobelius' Kruydtboeck uit 1581.
Biodiversity Heritage Library (gedigitaliseerd door Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library)

Dodoens mag immers beschouwd worden als de grondlegger van de plantensystematiek. Hij was de eerste die getracht heeft orde te brengen in de stilaan onoverzichtelijke en wanordelijke geworden massa gegevens die in de loop van de 16e eeuw door de botanici werd bijeengebracht. Zo zien we dat in de herbaria van de 15e eeuw 150 planten beschreven worden terwijl op het einde van de 16e eeuw ongeveer 6.000 planten bekend waren.

Hoe kunnen we deze gegevens ordenen? Dat is de eerste vraag die eenieder zich stelt wanneer hij voor een dergelijk probleem staat. De grote Duitse botanici in het begin van de 16e eeuw hielden het nog bij een gewone classificatie volgens het alfabet. Maar Dodoens was hier niet tevreden mee: "... want gelijkerwijs alle konsten en wetenschappen, indien sy met een goede ordinancie ende belegging beschreven worden, daardoor zeer versiert en verlicht worden; also ook en is't geenzins te twijfelen ofte de beschrijvinge der cruyden in een ordinancie gestelt zijnde, en zal veel aangenamer en sierlijker wesen."

Dodoens tracht door nauwkeurige observatie en beschrijvingen van de planten gemeenschappelijke kenmerken te vinden die het mogelijk moeten maken planten bij elkaar te brengen in een bepaald systeem. Zijn eerste poging vinden we reeds in zijn *Cruijdeboeck* van 1554. Hij beperkt zich hoofdzakelijk tot de inheemse flora, omdat hij die zeer goed kent door persoonlijk botaniseren en ook omdat hij medicus is. Hij is ervan overtuigd dat: "De Medicijn behoort, zoo veel als 't hem mogelijk is, het gebruik der vreemde en de uitlandse drogen te schouwen ende te vlieden, maar moet veeleer gebruiken dat in het landt, daar hij woonachtig is, selve wast: hetwelke seer licht om krijgenis ende so haast niet vervalst of bedorven kan worden." Dodoens was dus eerst en vooral geneesheer en de kennis van de planten achtte hij van uitzonderlijk belang voor de geneeskunde. Daarom roept hij in zijn voorwoord tot de studenten in de medicijnen uit: "Wie zal een geneesheer nog voor geleerd houden als hij niet het verschil kent tussen een biet en een snijbiet?" Zijn hoop op een benoeming aan de Leuvense universiteit zal daar misschien niet vreemd aan zijn.

Heeft Dodoens zich bijna uitsluitend beziggehouden met de inheemse flora, dan is dat niet het geval bij Clusius. Alhoewel ook hij geneeskunde gestudeerd had, heeft hij het beroep van arts nooit uitgeoefend, maar heeft hij uitsluitend botanisch werk verricht. Zijn belangstelling bracht hem naar Spanje, Portugal, Oostenrijk, Bohemen, Silezië en Hongarije. Hij bestudeerde de planten in het hooggebergte en was de eerste die een belangrijke monografie over paddenstoelen schreef. Zijn talenkennis benutte hij om de werken van de Spaanse, Portugese en Franse ontdekkingsreizigers in het Latijn te vertalen en zodoende de kennis van de planten van de Nieuwe Wereld, van Oost-Indië en van Afrika in Europa te verspreiden. Hij was de zuivere botanicus die de plantkunde los zag van de geneeskunde, als een zelfstandige wetenschap.

Door zijn bemoeiingen werden ontelbare exotische gewassen in Europa ingevoerd. Denken we maar aan de aardappelplant, waarvan hij als eerste een gekleurde afbeelding had ontvangen. Ter zelfder tijd krijgt hij ook twee knollen die hij zal laten ontkiemen en waarvan hij in detail en nauwkeurig de ontwikkeling tot volwassen plant beschrijft. Hij schrijft: "De wortelen van dit gewas gebraden of als peen of pastinaken gaar gemaakt, worden van de weke en slappe mensen nuttelijk gegeten om hen kracht te geven. Want zij voeden alzo wel ende so veel als pastinaken ende zyn windig ende daarom bekwaam om bijslapens lustig te maken. Deselven geshoden[4] ende van de buitenste vlieskens berooft ende tussen twee schotelen met hamelensop[5] ofte met boter gestooft heb ik geproefd en ze zyn also smakelijk als rapen. Maar rauw zijn ze wat te windig ende onbekwaam om eten." Clusius is dus ook proefondervindelijk te werk gegaan, ten minste wat betreft de smaak van de aardappel, want over een andere eigenschap spreekt hij zich niet uit.

De botanische kennis maar vooral het floristisch onderzoek hebben in de 16e eeuw een bijzondere ontwikkeling gekend, dankzij onder meer onze drie grote botanici. Maar zoals in alle wetenschappen ging het ook in de botanie: wetenschap ontwikkelt zich niet in een voortdurend stijgende lijn, maar wel

---

4
Gekookt.

5
Schapenbouillon.

met sprongen. Telkens wanneer een nieuwe methodologie of een nieuwe technologie beschikbaar komt zal de wetenschap deze gebruiken en gaat ze een trede op van haar ontwikkeling. Dit is de verticale ontwikkeling. De uitvinding van de boekdrukkunst heeft het de botanie mogelijk gemaakt een trede hogerop te klimmen. Dankzij het geïllustreerde boek konden de nieuwe verworvenheden snel en overal bekend gemaakt worden. Hierdoor wordt de ene onderzoeker geprikkeld door de andere om nog meer nieuwe planten te ontdekken en te beschrijven. Op deze manier voltrekt zich de horizontale ontwikkeling van de botanie. Tijdens de 16e en de 17e eeuw zal zich een ontzaglijke uitbreiding van de floristische kennis voordoen zonder echter dat de kennis zich verdiept. Dodoens, en anderen na hem, doen wel de eerste pogingen tot rationele classificatie van de plantenwereld, maar verder komt het niet.

De volgende trede zal maar genomen worden na de uitvinding van de microscoop. Het is merkwaardig dat in een periode van horizontale ontwikkeling zeer dikwijls belangrijke waarnemingen op dat ogenblik niet naar waarde geschat worden of verloren gaan in de massa van andere gegevens.

Zo is het verwonderlijk vast te stellen dat Leonardo da Vinci[6] rond 1500 reeds de twee zaadlobben van een kiemende boon scherp had waargenomen en dat Camerarius[7] in 1588 een prachtige tekening heeft gemaakt van de kieming van een dadelzaad waarop niet alleen slechts één zaadlob te zien is maar ook de parallelnervigheid van het eerste blad – twee kenmerken van de éénzaadlobbigen – maar dat geen enkele van de grote botanici verband heeft gelegd tussen deze unieke waarnemingen en dus dit zo belangrijk kenmerk voor de systematiek niet heeft gezien.

Hoe het ook zij, onze Zuid-Nederlandse botanici hebben enorm bijgedragen tot de horizontale ontwikkeling van de botanica. We mogen echter niet vergeten dat dit ook mogelijk werd dankzij Plantijn, die zijn sonnet besluit met: "Conserver l'esprit libre, et le jugement fort."

6
Italiaanse *homo universalis* (1452-1519). Best herinnerd als schilder van de Mona Lisa, maar was tevens bekend om zijn architectuur, beeldhouwkunst, techniek, geologie, hydraulica, militaire kunsten, en zijn gedetailleerde tekeningen van de menselijke anatomie.

7
Duits botanicus en arts (1665-1721). Bekend om zijn onderzoek naar de voortplantingsorganen van planten.

2— Apothekers in het Bourgondisch Rijk

Apothekers in het Bourgondisch Rijk: waar woonden zij?

Nanno Bolt

Deze studie gaat over de woonsituatie van apothekers in de 14e, 15e en 16e eeuw, binnen het gebied van het Bourgondisch Rijk: hun commerciële ligging, hun onderlinge concurrentiepositie, de invloed van bevolkingsgroei of -krimp, hun winkel-werkplaats-woning, en de naam van de winkel.

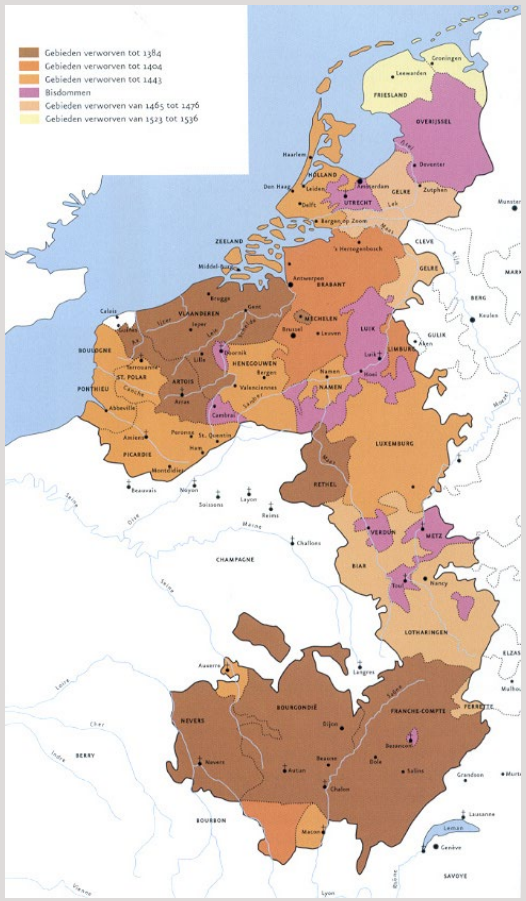

Afbeelding 2.1
Het Bourgondisch Rijk tussen 1384 en 1536.

Het Bourgondisch Rijk

De meeste studies over middeleeuwse apothekers zijn afgebakend binnen de huidige landsgrenzen. Maar tijdens de regeerperiode van Karel de Stoute (1467-1477) omvatte het Bourgondisch Rijk het hedendaagse Nederland, België en Noord-Frankrijk, het hertogdom en het graafschap Bourgogne, alsmede het graafschap Nevers. Met de afzwering van de koning van Spanje in 1581 en de verplaatsing van de Staten-Generaal naar Den Haag verviel de laatste band tussen de Nederlanden en (het graafschap) Bourgogne. Deze studie gaat over de woonsituatie van apothekers in de 14e, 15e en 16e eeuw, binnen het gebied van het Bourgondisch Rijk: hun commerciële ligging, hun onderlinge concurrentiepositie, de invloed van bevolkingsgroei of -krimp, hun winkel-werkplaats-woning, en de naam van de winkel.

Methoden

Een database is opgesteld van apothekers uit de 14e, 15e en 16e eeuw, in 85 steden van het Bourgondisch Rijk.[1] Van de gevonden 1029 apothekers zijn diegenen geselecteerd waarvan de volgende gegevens bekend zijn:

- naam van de apotheker;
- jaar van vestiging;
- straat van vestiging;
- en zo mogelijk de naam van de apotheek.

Voor vijf steden bleek voldoende informatie beschikbaar te zijn om de woonomgeving te kunnen typeren. Het gaat om 4 groeisteden in die periode (Breda, Delft, Dijon en Amiens)[2,3] en om een krimpstad (Gent).[3] De vestigingslocaties van de apothekers zijn op stadskaarten uit de periode 1550-1700 ingetekend.

Resultaten

Breda

In 1400 telt Breda 4.800 inwoners en in 1600 circa 6.600.[2] Door toedoen van de pestepidemie van 1559 krimpt de bevolking tijdelijk. In 1534 worden bij de grote stadsbrand 49 van de 56 (houten) huizen aan de grote Markt verwoest. De wederopbouw duurt 14 jaar.[4] In *Tabel 1* zijn de gevonden vestigingsgegevens van de apothekers in Breda vermeld en in *Afbeelding 2.2* op de plattegrond van Breda gevisualiseerd (een bijgewerkte versie van Blaes van 1649 uit de Stedenatlas de Wit).[5]

In 1521 zijn in het *Vercxken* en in het aanpalend huis de apothekers Gielis en Michielsz gevestigd. In 1542 treffen we vier apotheken op de Grote Markt aan: *de Roosencrans*, *de Roze*, *de Molen* en *naast den Oort*. In 1562 vijf: *de Roze*, *de Zonne*, *het Gulden Varkenshooft*, *den Wynthont* en *naast den Helm*. En in 1573 vier: *de Roze*, *de Zonne*, *het Gulden Varkenshooft* en het huurhuis van Weers. Michiel Michielsz Rijers is de eerst bekende apotheker die zich vanaf 1603 net buiten de Grote Markt in *de Gulden Arent* vestigt.

Van sommige apothekers is bekend dat ze een hof buiten de Grote Markt huurden of bezaten om kruiden te kweken: Hoze had een hof aan de Molenstraat in de periode 1557-1559. Op de hof van Van Dale in de Akkerstraat werd in 1562 beslag gelegd en Van Deurne had zijn hof in de Akkerstraat van 1562 tot 1579.

Tabel 1
Vestigingsgegevens van de apothekers in Breda.[6]

Locatie	Jaar	Apotheek	Apotheker
Grote Markt	1427-1429	huis en erf	Dyrck Rybaert
Grote Markt	1520-1525	naast het Vercxken	Aert Woutersz Gielis
Grote Markt	1521-1525	het Vercxken	Wijnand Michielsz
Grote Markt	1525-1558	den Roosencrans	Wijnand Michielsz tot 1535 Job Ruth Petersz tot 1551 Symon Symonsz tot 1558
Grote Markt	1527-1535	half huis met loodzie	Goris Jansz van Eyndmer
Grote Markt	1535-1577	de Roze	Goris Jansz van Eyndmer
Grote Markt	1541-1543	de Molen naast De Roze	Anthonis Goosen Buyssen
Grote Markt	1542-1549	naast herberg den Oort	Bernaert Rosier
Grote Markt	1549-1566	het Gulden Varkenshooft	Bernaert Rosier
Grote Markt	1551	de Helm	Adriaen van vosholen
Grote Markt	1556-1572	den Wynthont	Anthonis Herbertsz Hoze
Grote Markt	1562-1579	de Zonne	Wouter Jan Woutersz van Deurne
Grote Markt	1562 en 1573	naast den Helm	Dierick van Dale
Grote Markt	1573-1586	huurhuis	Michiel Peeters Weers
Grote Markt	1579-1581	huurhuis naast den Oort	Wouter Jan Woutersz van Deurne
Grote Markt	1586-1587	de Swaen naast Hoze	Michiel Peeters Weers
Grote Markt	1588-1641	de Swaen	Gijsbrecht Eeltgens
Grote Markt	1604-1629	de Pellicaen naast de Swaen	Henrick Anthonisz Wissems
Reigerstraat	1603-1627	de Gulden Arent	Michiel Michielsz Rijers

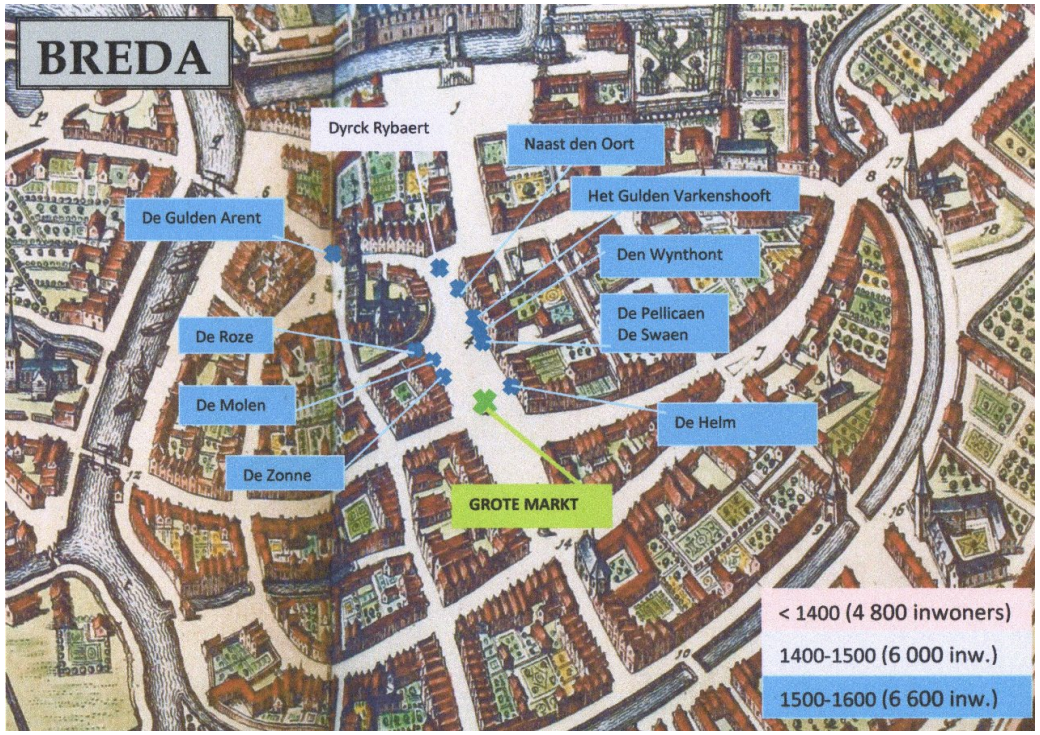

Afbeelding 2.2
Plattegrond van Breda uit 1649, met de apotheken in de 15e en 16e eeuw.

Delft

Delft is in de 15e en 16e eeuw een echte groeistad met 6.500 inwoners in 1400, 11.700 in 1510 en 17.500 in 1600.[2] In *Tabel 2* zijn de gevonden vestigingsgegevens van de apothekers in Delft vermeld en in *Afbeelding 2.3* op de plattegrond van Delft gevisualiseerd (een bijgewerkte versie van Blaes van 1649 uit de Stedenatlas de Wit).[5] De apotheken waren gevestigd langs de hoofdgrachten, de Oude en de Nieuwe Delft, daar waar de Botermarkt plaats vond (boter, kaas, spek en eieren), en waar de Vogelmarkt, de Visbanken en de Warmoesbrug waren. En verder aan de noordzijde van het centrale Marktveld, waar de week- en jaarmarkten werden gehouden, processies plaatvonden (*de Delffsche ommegangh*) en vonnissen werden voltrokken.[7] Van de 29 tot nu toe bekende apotheekvestigingen lagen er 28 binnen 150 meter van deze markten.

Het marktveld was ten tijde van de oudst bekende apotheker, Gerrit Jacobssoen, in 1407 nog grafelijk eigendom, en de bewoners van de huizen aan de markt moesten *'s gravenhuyr binnen Delft* betalen, totdat Filips van Bourgondië het in 1436 aan de stad schonk. Tot 1530 was er meestal sprake van 1 of 2 apotheekvestigingen, tussen 1540 en 1580 liep dat op tot 5 en na 1590 was er een zevental apotheken. De apothekers hadden kruidentuinen in de Coenstaetsteghe (Buitenwatersloot), aan het Rietveld, aan de Veste buiten de stadswallen en in de tuin van het St. Clara-klooster.

Tabel 2
Vestigingsgegevens van de apothekers in Delft.[7]

Locatie	Jaar	Apotheek	Apotheker
Marktveld N-W	1407-1447		Gerrit Jocobssoen
Wijnstraat	1458-1466		Jonge Jacob Favier
Vlamingstraat Z	1466-1486		Simon Jan Mathijsz
Smeetstraat	1467		Huyg Gherytsz
Binnenwatersloot N	1490		Ewout
Hippolytusbuurt-Voorstraat	1500-1522	Gillys die aptekershuis	Gillis Matijsz
Hippolytusbuurt W	1531-1560	Het Vergulden Hooft	Simon Jansz
Hippolytusbuurt-Voorstraat W	1543-1547		Ghysbrecht
Wijnstraat	1553-1578	Latere Granaetappel	Huych Jacobsz
Hippolytusbuurt W	1554-1574		Michiel Dircksz tot 1564
			Heinrick Moermeester tot 1574
Binnenwatersloot	1564	De Reyger	Stoffel Jacobsz
Hippolytusbuurt O	1573-1595		Jacob Jansz van der Hem
Wijnstraat	1578-1594	De Granaetappel	Dirk Outgers Cluyt
Pepersteeg ZO	1580-1596		Nicolaesz Meinertsz Arckenbout
Marktveld	1583		Wouter van Deurne
Koornmarkt W	1584-1650	De Spiegel	Corn. Gerritsz de Man tot 1595
			De weduwe de Man tot 1600
			Arent Dirckz tot 1612
			Zoon de Man tot 1650
St Annastraat O	1586-1607		Dirck Cornelisz Steijn
Marktveld N	1588-1625	De Helm	Jacob Jansz in 1588
			Hhero Claesz 1598-1600
			Jacob Tielmansz vd Eynde tot 1625
Voldersgracht	1588-1606	De Bruinvisch	Pieter Cornelisz van der Heyden
Voldersgracht	1596		Dirck Simonsz Overvest
Hippolytusbuurt W	1597-1624		Gerrit Woutersz Lieftingh
Hyppolytusbuurt W	1598		Willem Jansz Knijff
Koornmarkt	1598	Huis Amsterdam	Johannes Huybrechtsz Walingius

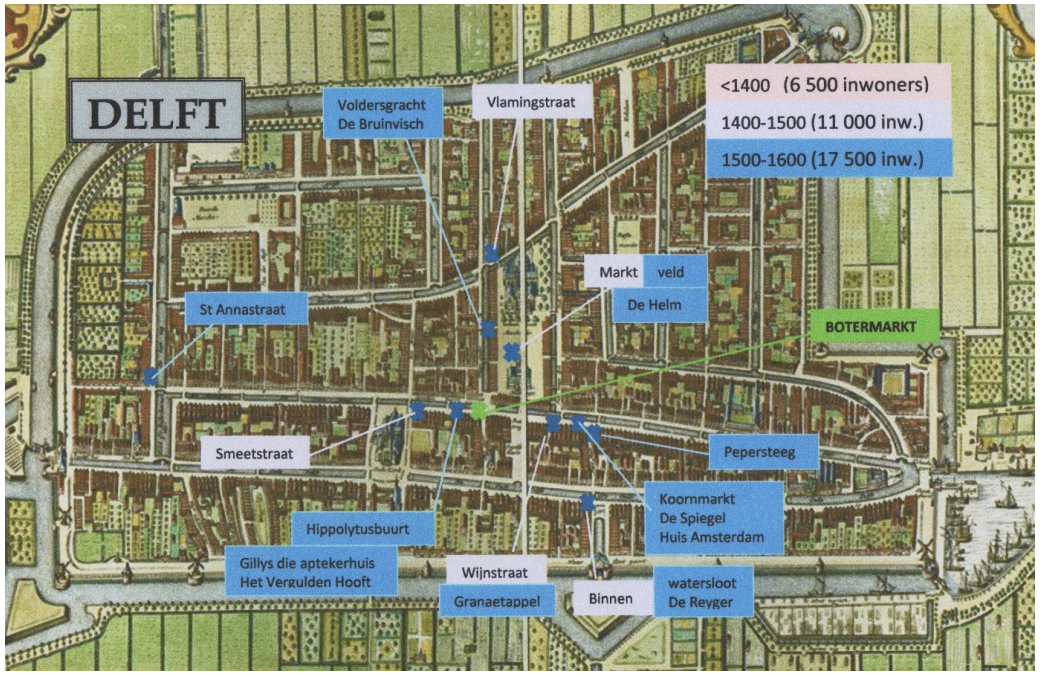

Afbeelding 2.3
Plattegrond van Delft uit 1649 met de apotheken in de 15e en 16e eeuw.

Gent

De bevolking van de grote stad Gent neemt in de 16e eeuw aanzienlijk af. In 1400 zijn er 56.000 inwoners, in 1500 vrijwel hetzelfde aantal (55.000) en in 1600 nog slechts 31.000.[3] In *Tabel 3* zijn de gevonden vestigingsgegevens van de apothekers in Gent vermeld[8] en in *Afbeelding 2.4* op de plattegrond van 1649 van Gent gevisualiseerd (van Blaes uit de Stedenatlas de Wit).[5]

Al de aan ons bekende apotheken lagen in economisch welvarende straten en waren aan het eind van de 15e eeuw niet zelden het onderwerp van transacties. Rond 1500 woonden de gegoede Gentenaren op de Langemunt, de Vrijdagmarkt, de Koornmarkt met de Hooiaard, de Hoogpoort, de Korte Munt en Ten Putte.[8]

Apotheker Martin van Sycleer bezat in 1401 een huis met tuin Op de Vesting (bij de Gelukstraat) en in 1404 een erf met hof Op de Vest buiten de Walpoort: wellicht in gebruik als kruidentuin. Aan het begin van de 15e eeuw waren er, voor zover bekend, 3-4 apothekers in Gent gevestigd, rond 1500 5-7 en gedurende de 16e eeuw 4-5.

Uit *Afbeelding 2.4* is af te lezen dat de apothekers in de 16e eeuw – met het krimpen van de bevolking – zich meer in het centrum gevestigd hebben.

Tabel 3
Vestigingsgegevens van de apothekers in Gent.[8]

Locatie	Jaar	Apotheek	Apotheker
Op Onderbergen	1350-1400		Jan de Villeneuve de St. Maur
Op de Hoogpoort 75	1388-1413	De Sarasin	Martin van Sycleer
	1415-1466	”	Jan van Seicleer
	1467-1481	”	Wed. + Johannes de apothecaris
Op het Oudburg	1395		Laurentius Boele de crudenare
Sint Michielstraat	1452-1476		Laurens Boele
Sint Michielstraat	1477-1484		Wed. + Fransoeijs Boele
Drapstraat	1484		François Boele
Korte Munt t.o. de Hooiaard	1487	Den Paternoster	Jan van den Velde (woont er)
Bij de Koornmarkt ten zuiden van	1491-1495	”	(vermelding als apotheek)
herberg de Zwaene	1493-1503	”	Jan van den Ackere (koopt)
	1494-1500	”	Lauwereyns van Walem (huurt 6 j)
Minnemansstege, Vrijdagmarkt	1503	”	Heinrich Clapdorp (koopt 2/3)
Drapstraat naast wijntaverne	1483-1505		Quinten de Serain
De Glocke (hoek klein Turkije en Koornmarkt)	1387->1600	De Gulden Mortier	
Korte Munt, uitweg Donkersteeg en Hoogpoort, N. Van de Zwaene	1549-1561	”	Jan de Zadeleere
Korte Munt	tot 1645	”	Familie de Zadeleere
Ten Putte (Gouden Leeuwenpoort,	tot 1487	De Princen Cardinael	Zegher van Wymeers
hoek Donkersteeg)	1502-1514	Den Cardinael	Heindrick Clapdorp (huurt 12 j)
Burgstraat	1489	De Schelpe	Weduwe + erfg. Z. van Wymeers
Vischmarkt	1479	‘t Paradiseken	Jacob Coman (nieuwbouw)
Vischmarkt (nu Groentemarkt)	1491	”	Willem de Buc
	1523	”	Bertelmeeus van de Putte (woont)
	1567	De Roselaere	Bertelmeeus van de Putte
	1536	Viskopershuis	Jacob II Impins (woont in)
	1558	In de Galei	Gheeraerdt de Cokere

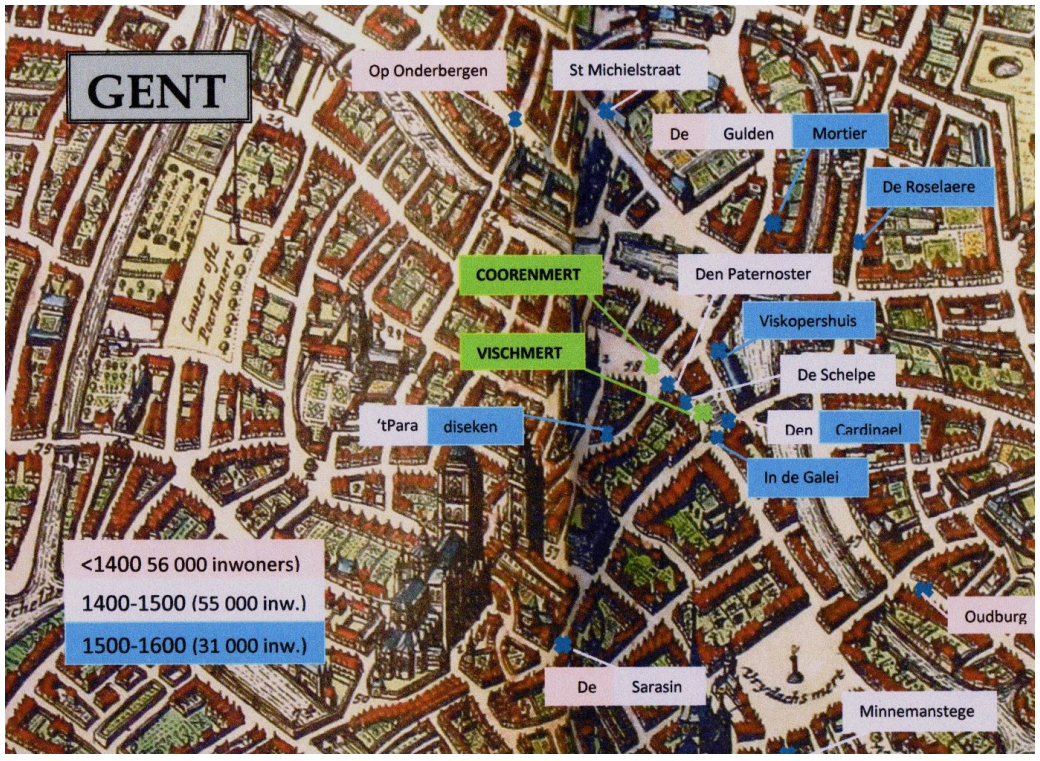

Afbeelding 2.4
Plattegrond van Gent uit 1649 met de apotheken in de 15e en 16e eeuw.

Dijon

Dijon is in de 15e en 16e eeuw een groeistad met 11.000 inwoners in 1400, met 13.000 in 1500 en 21.000 in 1600.[3] In *Tabel 4* zijn de gevonden vestigingsgegevens van de apothekers en kruideniers vermeld en in *Afbeelding 2.5* op de plattegrond van Dijon (van Bredin uit 1574) gevisualiseerd. Tot nu toe zijn de namen van de apotheken zelf niet bekend.

In de 15e eeuw varieert het aantal gelijktijdige apothekersvestigingen in Dijon van 6 tot 10 en in de tweede helft van de 16e eeuw van 7 tot 17.

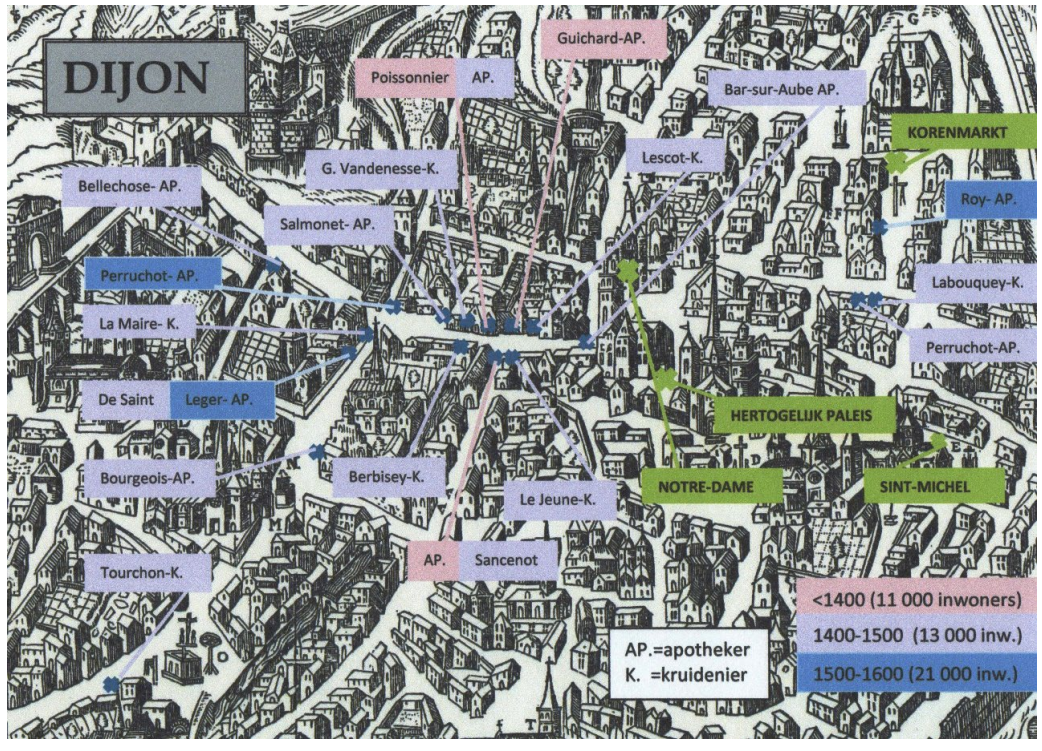

Afbeelding 2.5
Plattegrond van Dijon uit 1574 met de apotheken in de 15e en 16e eeuw.

Tabel 4
Vestigingsgegevens van de apothekers in Dijon (Ap=apotheker, K=kruidenier).[9]

Locatie	Jaar	Apotheek	Apotheker
Rue des Changeurs	1315		Guichard-Ap
Rue au Change	1380-1408	Sancenot	Sancenot de Brecey Ap+K
	1408-1410	”	Weduwe Marguerite Sancenot
	1410-1421	”	Zoon Pierre Sancenot
	1421-1429	”	Weduwe Marguerite Sancenot
	1429-1439	”	Guillaume Le Fort + dochter Pierre
Rue des Petits Champs	1398-1401	”	Jean de Bretenières-Ap
Rue au Change	1398-1419		Guiot Poissonnier-K
Voor de Notre-Dame	1399-1424		Jean de Bar-sur-Aube-Ap
”	1430-1437		Michelet de Bar-sur-Aube-Ap
Rue au Change	1401-1421		Jean Lescot-K
Grand rue Saint-Jean	1402-1438		Jean Vandenesse-K
Rue au Change	1409-1426		Blaisse Salmonet-A
Rue au Change	1419		Esthienne Berbisey-K
Rue de la Portelle du Bourg	1419-1453		Jean Bourgeois-Ap
Rue au Change	1419		Guillaume Vandenesse-K
Rue au Change	1428-1482		Amyot Salmonet Ap-K
Rue Comte	1431-1440		Girard Labouquey-K
Rue du Bourg	1431-1443		Joffroy le Maire-K
Rue Gauche	1431-1438		Perreau Tourchon-K
Rue Verrerie	1433-1461		Barthélimy Jolyet-Ap
Rue au Change	1436-1467		Guillemin Le Jeune-K
Rue au Comte	1436-1485		Jean Perruchot Ap-K
La Charbonnerie	1443-1449		Jean Rémond-Ap
Notre-Dame/Saint-Pierre	1444		Louis de la Couldre-Ap
Grande rue Saint-Jean	1453		Guillaume Bellechose-Ap
Rue du Bourg	1488		Nicolas de Saint-Leger-Ap
”	1512-1516		Antoine de Saint-Leger-Ap
Rue au Change	1541-1569		Benigne Perruchot-Ap
Rue Saint Martin (Halles)	1558-1614		Jean Roy-Ap

Amiens

Amiens telt in de 15e eeuw 20.000 inwoners en groeit uit tot 25.000 inwoners in 1600.[3] In *Tabel 5* zijn de gevonden vestigingsgegevens van de apothekers vermeld[10,11] en in *Afbeelding 2.6* zijn zij op de plattegrond van Amiens (van De Fer uit 1716) gevisualiseerd. In de periode van 1530 tot 1570 zijn er in Amiens 7-9 apothekers tegelijkertijd aangetroffen.

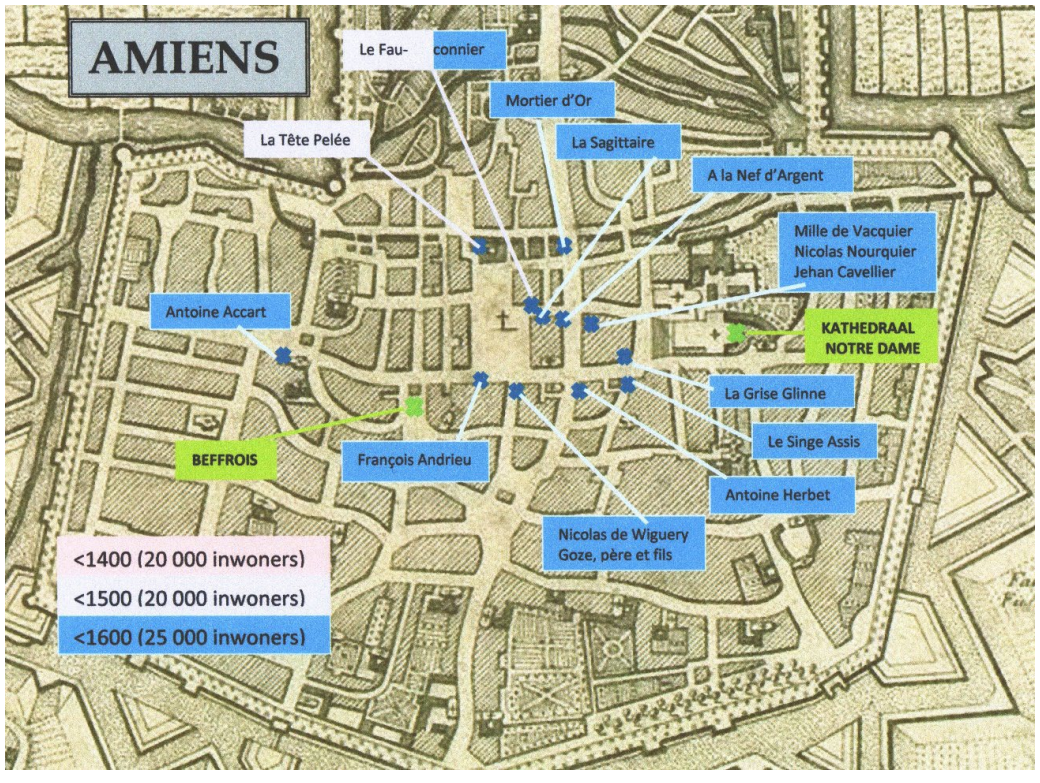

Afbeelding 2.6
Plattegrond van Amiens uit 1716 met de apotheken in de 15e en 16e eeuw.

Locatie	Jaar	Apotheek	Apotheker
Marché au poisson Pont Baudry	1487-1502	La Tête Pelée	Jehan de Louvegny
(Pont du Moulin du Roy)			
Rue des Orfèvres 17-19	1458-1502	Le Fauconnier	Huis wordt vermeld
Rue des Orfèvres 17-19	1502-1520	Le Fauconnier	Jehan de Louvegny
Rue Henri IV, 15	1502-1509	La Grise Glinne	Jehan Delattre
Rue Henri IV t.o. Jehan Delattre	1502-1522	Le Singe Assis	Lucas Herbet
Rue des Orfèvres	1506	Le Sagittaire	Simon aux Cousteaux
Rue des Orfèvres	1520-1541	A la Nef d'Argent	Jehan Bocquet
Grande Chaussée du Blé	1546-1596	Au Mortier d'Or	Antoine Piece
Haute-Rue N.Dame	<1550		Mille de Vacquier
Rue des Orfèvres	1550-1578		Josse Andrieu
Rue des Orfèvres	1530-1571	Le Fauconnier	Jacques Hobbe
Rue du Marché aux Fromages	1557		Antoine Herbet
(Hoek St-Martin du Bourg.)			
Faubourg St-Martin	1567-1587		François Andrieu
Rue de la Hotoie	1583		Antoine Accart
Haute rue N.Dame	1584		Nicolas Nourquier
Rue des Vergeaux	1586		Nicolas de Wiguery
Rue des Vergeaux	1500-1550		Goze, vader en zoon
Haute rue N.Dame (hoek St-Martin-au-Bourg.)	ca. 1588		Jehan Cavellier

Tabel 5
Vestigingsgegevens van de apothekers in Amiens.[10,11]

Discussie

Commerciële ligging

Tussen 1400 en 1600 vestigden de apothekers zich op commercieel zeer aantrekkelijke locaties: die van de week- en jaarmarkten, dicht bij het hof (Dijon, Breda) en in de directe nabijheid van de gegoede burgerij en clerus.

In Breda zijn alle apothekers, van wie de vestigingsgegevens bekend zijn, op de Grote Markt werkzaam, vaak vlak bij of zelfs naast elkaar, zoals in 1521 de apothekers Gielis en Michielsz buren waren en in 1542 Eyndmer en Buyssen. Op de Grote Markt van Breda waren in de 16e eeuw verder lakenverkopers (3), goudsmeden (3), kleermakers (2) enkele priesters en een schrijnwerker gevestigd. Het patriciaat van Breda woonde in de directe omgeving van de grote Markt.[4]

Ook in de andere steden zien we eenzelfde patroon (zie *Tabel 6*): in Delft zijn de apothekers binnen 150 meter van de markten gevestigd. In Gent lagen de apotheken in de economisch welvarende straten en naast de *coorenmert*, *de vischmert* en de *vrydachsmert*. In Dijon zijn de kruideniers/apothekers dicht bij het rijke hof geconcentreerd, met name in de Rue au Change, maar ook bij de Korenmarkt waar – net als in Delft – de vonnissen werden voltrokken, wat veel volk op de been bracht. De Rue au Change in Dijon was een winkelstraat met 22 winkels, zoals een inventaris van eigenaren en huurders uit 1419 laat zien, met 6 vestigingen van kruideniers/apothekers vlak bij of naast elkaar.[9]

In Amiens tenslotte liggen de apotheken eveneens rond de Grote Markt, bij de vis- en kaasmarkt en tegen de kerkelijke wijk aan.

In *Tabel 6* is voor de betreffende steden de onderlinge afstand tussen de (gelijktijdig bestaande) apotheken aangegeven, alsook de afstand tot de dichtstbijzijnde markt of tot de wijk van het hof (Dijon).

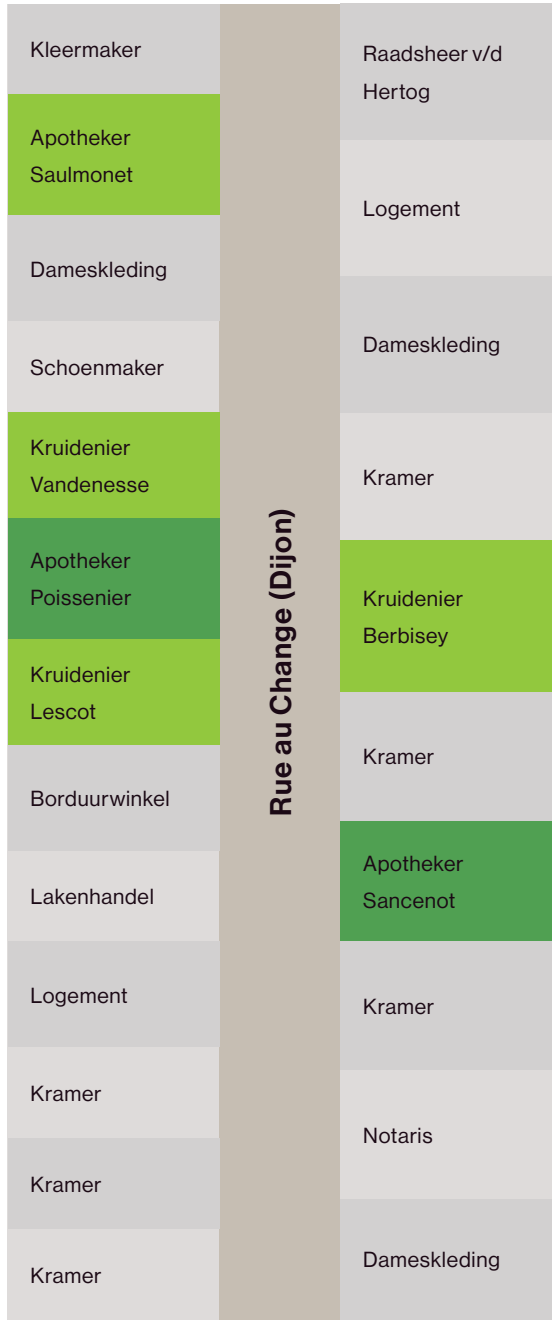

Afbeelding 2.7
Dijon, de winkelstraat Rue au Change in 1419.

De winkel-werkplaats-woning

De apotheek bestond in de late middeleeuwen uit een winkeldeel aan de straatzijde en een werkplaats aan de achterzijde. Een detail met de apotheek De Witte Roos, die Gerrit Dekker van 1641 tot 1645 beheerde[12], zoals te zien op het schilderij *Gezicht op de kaasmarkt* (Hoek Mient-Waagplein, Alkmaar) uit 1655 (zie *Afbeelding 2.8a*), geeft een idee hoe de straatzijde eruit kan hebben gezien, met een afdak boven de uitgestalde waren. In 1521 wordt voor de Bredase apotheek *Het Vercxken* de aanwezigheid van een *loodzien* vermeld (een afdak/uitbouw) en in 1527 is er voor de apotheek van Goris Jansz van Eyndmer in Breda eveneens sprake van een *loodzie*.[6]

In 1908 is de ligging en de bouwwijze van een middeleeuwse apotheek in Amiens gedetailleerd beschreven, die als een van de weinige rond 1900 nog de originele hoofdbestanddelen bevatte.[11] Aan de hand van de inventaris uit 1520 van deze apotheek genaamd *Le Fauconnier*, die Jehan de Louvegny van 1502 tot 1520 in de Rue des Orfèvres bewoonde (op het huidige nr. 17), kon het beeld gecompleteerd worden. Vanuit zijn winkel komt men via een trap in een benedenruimte waar alles, wat nodig was voor de bereiding van kruiden, suikerwerk en medicijnen – bij het opstellen van de documentatie van 1908 – nog is aangetroffen: een open vuurplaats, daarnaast een (droog)stoof en in de hoek een waterput. De droogstoof/oven (*Afbeelding 2.8b*) was 1.06 m breed, 0.77 m diep en slechts 0.33 m hoog. De rookgassen werden schuin naar links de schoorsteen van de droogstoof ingevoerd, en onder deze oven bevond zich de stookruimte.

De winkel-woningnaam

In een tijdperk waarin de meeste mensen niet konden lezen hadden de huizen een onderscheidende naam – opgeschilderd of als symbool gebeeldhouwd - die soms iets zei over de ligging (*Op de Vesting*), over het huis zelf (*De Molen*) of over zijn oorspronkelijke bewoner (*La Tête Pelée; de Kale Kop*). In de loop van de 16e eeuw kwam de beroepsaanduiding steeds meer in zwang. Voor de apotheken zien we de namen de Mortier, de Zwaan en de Granaatappel in gebruik komen. Maar ook apothekerssymbolen werden op straat opgesteld:

Stad	Onderlinge afstand	Afstand tot de markt of de hofwijk
Amiens	20-150 m	0-150 m
Breda	0-80 m	0 m
Delft	30-150 m	0-150 m
Dijon	0-150 m	0-250 m
Gent (16e eeuw)	30-250 m	0-200 m

Tabel 6
Onderlinge afstand tussen de apotheken en afstand tot de markt of tot de wijk van het hof.

Afbeelding 2.8a
Gezicht op apotheek 'De Witte Roos', waar Gerrit Dekker van 1641-1645 apotheker was.
Onbekende meester, 1655.
Stedelijk museum Alkmaar

in 1575 moest de apotheker Parizot[13] zijn voor de winkel opgestelde balans (symbool van nauwkeurigheid en eerlijkheid van de apotheker) op last van het bestuur van Beaune verwijderen omdat de reusachtige balansarm voorbijgangers blauwe plekken bezorgde.

Een bijzonder etalagebord van de apotheek *Cosseret-et-Grand* uit die periode is bewaard gebleven in het Museum Rolin te Autun. We zien een apothekersinterieur met open vuur, mortier, alambiek en stoof. Links krijgt een zieke een vloeibaar medicijn toegediend en rechts wordt een patiënt met zijn hoofd de oven ingeschoven, waarbij de slechte eigenschappen van de geest aan de bovenzijde ontsnappen.

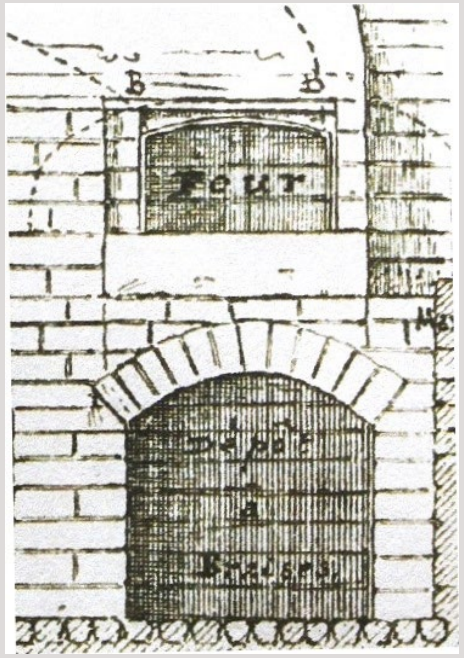

Afbeelding 2.8b
De droogstoof (Four) uit 1520 van Jehan de Louvegny.

Afbeelding 2.9
Een etalage-bord van een apotheek uit Autun rond 1600.
Museum Rolin

Invloed bevolkingskrimp/groei

Gent is in deze periode een krimpstad: tussen 1400 en 1500 ligt het aantal inwoners stabiel rond de 55.000, maar dit neemt in de volgende eeuw af tot 31.000. Het aantal bekende apothekers neemt dan ook af en de apotheken trekken zich meer rond het centrum terug (zie *Afbeelding 2.4*, de in blauw aangegeven apotheken).

Bij de steden die in de 16e eeuw groeien – Amiens, Breda, Delft en Dijon – neemt het aantal apothekers in het algemeen eveneens toe, blijven de apotheken geconcentreerd rond het centrum, met tegen het eind van deze eeuw een enkeling die zich (wat) verder van het centrum vestigt: Rue de la Hotoie in Amiens (1583), St. Annastraat in Delft (1586) en de Reigerstraat in Breda (1603) (zie *Afbeelding 2.2, 2.3 en 2.6*).

Conclusies

- Alhoewel zij concurrenten waren, grensden de apotheken vaak aan elkaar of lagen dicht bij elkaar: hun onderlinge afstand beliep van enkele meters tot 150 m. In de winkelstraat Rue au Change in Dijon bijvoorbeeld waren in 1419 zes kruideniers/apothekers vlak bij of naast elkaar gevestigd.
- De apotheken waren op commercieel zeer aantrekkelijke locaties gevestigd, op enkele meters tot maximaal 250 m van de week- en jaarmarkten, in de winkelstraten, dicht bij het hof (Dijon, Breda) en in de directe nabijheid van de gegoede burgerij en clerus.
- Bij een krimpende of groeiende bevolking neemt, in de 16e eeuw, ook het aantal apothekers af resp. toe. Bij de groeisteden vestigt een enkeling zich tegen het eind van de 16e eeuw verder van het centrum, bij de krimpstad Gent trekken de apothekers zich juist dichter bij het centrum terug.
- De apotheker woonde naast of boven zijn winkel-werkplaats, waar hij over een open vuurplaats, een stoof en wateraanvoer beschikte. Van een aantal apothekers is bekend dat ze kruidentuinen bezaten aan de rand van de stad, buiten de stadswallen of bij een kloostertuin.
- De winkel-werkplaats-woning droeg soms een naam die iets zei over de ligging, de woning of de oorspronkelijke bewoner. Pas in de loop van de 16e eeuw kwamen de beroepsaanduidingen (Mortier, Granaatappel) meer in zwang.

1
N. Bolt, Database 5.0. Apothekers in de Lage Landen tot 1600 (2016), https://www.kringbenelux.eu/publicaties/database-apothekers-de-lage-landen-tot-1600.

2
P. Lourens en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam: NEHA, 1997).

3
P. Bairoch, J. Batou en P. Chèvre, *La population des villes européennes de 800 à 1850* (Genève : Centre d'Histoire Économique Internationale de l'Université de Genève / Librairie Droz, 1988).

4
J.H. van Hooydonk, "Middeleeuwse straten in Breda 1250-1550. De Grote Markt van Breda; ontstaan, vorm en geschiedenis", *Jaarboek de Oranjeboom*, 51 (1998) 79-123.

5
Atlas de Wit, 1698. Stedenatlas van de Lage Landen. Heruitgave, Tielt: Lannoo, Koninklijke Bibliotheek, 2012.

6
G.J. Rehm, De Bredase apothekers van de 15e tot het begin van de 19e eeuw, *Bulletin van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux*, 20 (1959) 3-24.

7
H. Bosman-Jelgersma, *Vijf eeuwen Delftse apothekers* (Amsterdam: Ronald Meesters, 1979).

8
C. De Backer, *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 1990).

9
A. Baudot, *La pharmacie en Bourgogne avant 1803* (Dijon: JPM Éditions, 1905/2002).

10
N. Sossa, *Histoire de la Pharmacie dans la ville d'Amiens* (Paris: Librairie Maloine, 1939).

11
O. Thorel, "Jehan de Louvegny, apothicaire amiénois de 1487-1520", *Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie*, (1908) 1-245.

12
G.N.M. Vis, *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar: 1341-1991* (Hilversum: Verloren, 1991) 80.

13
C. Lefébure, *La France des pharmacies anciennes* (Toulouse: Éditions Privat, 2004).

3— De gapers van Anton van Os

Wat is de oorsprong en geschiedenis van dit typisch Nederlandse verschijnsel?

Peter van den Hooff

Van de talloze gapers die er door de eeuwen heen geweest moeten zijn, zijn er maar zo'n honderd bewaard gebleven. Bijna de helft daarvan is afkomstig uit de verzameling van de Haarlemse drogist Anton van Os (1889-1982). In 1987 kreeg het Zuiderzeemuseum zijn collectie in bruikleen en sindsdien hebben de koppen een vaste plek in apotheek De Groote Gaper. Tijdens de afgelopen wintersluiting heeft de Stichting Farmaceutisch Erfgoed uitgebreid onderzoek gedaan naar de herkomst van de gapers en naar de totstandkoming van de collectie. Tegelijkertijd werd gekeken naar de historische achtergrond van de gaper: wat is de oorsprong en geschiedenis van dit typisch Nederlandse verschijnsel?

Een gaper is een meer dan levensgrote, van oorsprong houten hoofd van meestal een man met een opengesperde mond en dikwijls een uitgestoken tong. De gaper werd vanaf in ieder geval de late zestiende eeuw in grotere steden als uithangteken gebruikt. In deze periode werd aan een huis nog geen nummer toegekend en diende een uithangteken als herkenbaar punt in het straatbeeld. Een huis werd bijvoorbeeld aangeduid als 'in de oranjeboom', 'in de aap', of 'waar de gaper uithangt'. Dat betekende dat er op het bedoelde huis, op welke manier dan ook, een gaper, een aap of een oranjeboom was afgebeeld: de beeltenis kon op een uithangbord, luifel of deur geschilderd zijn, in een gevelsteen gebeiteld zijn, bovenop het huis of op de luifel staan of uit hout gesneden aan een stang uithangen. Door het uithangteken wist je waar het huis was waar je moest zijn.[1]

Een uithangteken was aanvankelijk dus niet gebonden aan een bepaalde nering, maar aan een bepaald huis. Zo kon je in 1650 in *De gapert* aan de Vissersdijk in Rotterdam terecht voor een brood[2], woonde er in 1694 aan de Massegast in Utrecht in het huis "alwaer de gaper uijthanght" een linnennaaister[3] en lag er aan de Looiersgracht in Amsterdam in 1702 een herberg met een gaper op de luifel.[4] Pas vanaf het einde van de achttiende eeuw begint de gaper meer en meer het herkenningsteken voor apotheek en drogisterij te worden. Vanaf in ieder geval dat moment krijgt het uithangteken ook steeds vaker de vorm van het gesneden hoofd dat ook in twintigste eeuw nog op veel plekken te vinden was.

1
J. van Lennep & J. ter Gouw, *De uithangteekens. In verband met geschiedenis en volksleven beschouwd* I (Amsterdam: 1868), p. 5.

2
Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam, 18 Archieven van de notarissen te Rotterdam en daarin opgegane gemeenten (ONA), inv.nr. 273, akte 64 (1650).

3
Het Utrechts Archief, Utrecht, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht, inv.nr. U077a007, akte 10 (1694).

4
Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam, 5075 Archief van de notarissen ter standplaats Amsterdam, inv.nr. 6237, p. 627 (1702).

Van uithangteken tot boegbeeld

Hoewel lang niet elke apotheek of drogisterij vanaf het einde van de achttiende eeuw een gaper had uithangen, raakte de kop in de periode die volgde wel onlosmakelijk met deze twee beroepsgroepen verbonden. In de loop der tijd zijn verschillende verklaringen gegeven voor deze ontwikkeling, maar het is nooit duidelijk geworden hoe de gaper *precies* het boegbeeld van apotheek en drogist geworden is. De onenigheid hierover bleek al in 1866, toen Jacob van Lennep en Jacob ter Gouw "zoowel opentlijk door de dagbladen en tijdschriften, als door brieven aan bijzondere personen gericht" een oproep deden om hen gegevens over uithangtekens te verstrekken ten behoeve van een nog te schrijven boek.[5] De reacties waren overweldigend maar wat betreft de gapers niet eenduidig: in *De uithangteekens. In verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, dat in 1868 verscheen, gaven de auteurs noodgedwongen verschillende verklaringen voor de gaper. Een aantal van de verklaringen uit dit standaardwerk vindt nog steeds bijval, hoewel er in de tussenliggende periode geen nieuw bronmateriaal werd aangedragen.

Van Lennep en Ter Gouw gaven zelf de voorkeur aan een verklaring die ook nadien veel aanhang heeft gekregen: de gaper zou een patiënt of klant voorstellen. Er wordt in de apotheek namelijk heel wat gegaapt: de ene patiënt zegt 'aaa' om zijn tong of keel te laten onderzoeken, de ander neemt een teug kruidenwijn of maagbitter, een derde steekt zijn tong uit om een likkepot of pil te nemen.[6] Dat zou ook de grimas van sommige gapers verklaren: veel medicijnen smaakten bitter en waren beslist geen pretje om in te moeten nemen.[7]

5
Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens* I, p. v.

6
Voor een likkepot werden gedroogde, verpulverde kruiden gemengd met een flinke hoeveelheid honing. De dik vloeibare massa werd vervolgens in een klein zalfpotje gedaan, waar de patiënt het uit moest oplikken.

7
Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens* I, p. 107.

Afbeelding 3.1
Gaper met twee pilletjes op de tong, ca. 1880 (Zuiderzeemuseum, inv.nr. MAG0033).
Stichting Farmaceutisch Erfgoed / CC BY-SA 3.0

Een andere populaire uitleg stelt dat de gaper een verbeelding is van de sidekick van de rondreizende, onbevoegde geneesheren en geneesmiddel-verkopers uit de zestiende en zeventiende eeuw ('kwakzalvers'). Ook drogist en gaperverzamelaar Van Os was hiervan overtuigd. Kwakzalvers werden volgens deze verklaring vaak vergezeld door een moor, een aap of een nar, die als potsenmaker de aandacht van het publiek moest trekken. Het hulpje trad dan op als patiënt, die bijvoorbeeld het aangeboden wondermiddel nam en op slag genas van zijn kwaal. Dit hele toneelstukje ging gepaard met veel theatrale gebaren en grimassen. Daarna riep de kwakzalver een ieder die het horen wilde toe hoe goed de aangeboden behandeling was, om op die manier zo veel mogelijk klanten te trekken. Toen de rondreizende kwakzalver zich steeds vaker permanent in een winkel ging vestigen, zou hij daar als herkenningsteken een houten versie van zijn vertrouwde hulpje voor de deur hebben geplaatst.[8]

Kijken, kijken, niet kopen

Een aantal jaar na het verschijnen van *De uithangteekens* stelde kunsthistoricus Christiaan Kramm een andere verklaring voor de gaper voor, die niet door Van Lennep en Ter Gouw werd genoemd. Een tachtigjarige oud-drogist zou Kramm rond 1821 hebben verteld dat de gaper oorspronkelijk bedoeld was om pottenkijkers te weren. De apotheker voerde namelijk buiten, vóór de winkel, veel bereidingen uit waarbij verhitting een rol speelde. Hij kon daarbij geen nieuwsgierige omstanders gebruiken: die zouden alleen maar op zijn zenuwen kunnen werken tijdens de precieze bereidingsprocessen met kostbare en soms gevaarlijke ingrediënten. Om de 'levende gapers' beleefd maar beslist weg te jagen, zou de apotheker hun houten spiegelbeeld hebben uitgehangen.[9] Op het pand *In de gaper* in Middelburg stond het rond 1698 zelfs uitgelegd:

Gij gaapt na mij, ik gaap op U.
Schoon dat mijn wezen heeft een gruw[10]

Afbeelding 3.2
Rondreizende verkoper van geneesmiddelen met aapje en nar.
Aquarel van Moritz Calisch, negentiende eeuw.
Wellcome Library / CC BY 4.0

Afbeelding 3.3
Nar, ca. 1860 (Zuiderzeemuseum, inv.nr. MAG0008).
Stichting Farmaceutisch Erfgoed / CC BY-SA 3.0

Dit uitsteken van de tong, zoals sommige gapers doen, sluit goed aan bij Kramms verklaring: hoewel je tong uitsteken gezien kan worden als belediging, moet het in bredere zin opgevat worden als uiting die bedoeld is om een ander op afstand te houden. Uit onderzoek is zelfs gebleken dat personen die zeer geconcentreerd een taak uitvoeren en daarbij de tong uitsteken, minder snel gestoord zullen worden dan personen die dit niet doen.[11] En was dat niet precies wat de apotheker wilde?

Opvallend genoeg wordt de verklaring die Kramm aandroeg in later onderzoek steeds over het hoofd gezien. Zijn uitleg ligt echter zeer voor de hand en lijkt bovendien bevestigd te worden door de oudst bewaard gebleven gaper. Dit exemplaar hing uit aan de Nicolaas Beetsstraat 112 in Amsterdam en werd gemaakt in 1759.[12] De gaper draagt een mantel met bonten kraag en een muts die aan een slaapmuts doet denken. Zo is de muts in het verleden dan ook vaak geïnterpreteerd. Maar als we contemporaine afbeeldingen van apothekers bekijken, zien we dezelfde muts regelmatig terug op het hoofd van de apotheker zelf! Was de gaper in zijn meest oorspronkelijke vorm niet het houten spiegelbeeld van de omstanders, maar van de apotheker die nieuwsgierige omstanders wegjaagt door hen aan te gapen?

Afbeelding 3.4
Een apotheker buiten aan het werk met op de achtergrond twee ‘gapers’.
Detail van een ets van Jan Luyken, ca. 1694.
Wellcome Library / CC BY 4.0

8
Ibid.; L. Nijgh, *Met open mond: 150 jaar A.J. van der Pigge* (Haarlem: 1999), p. 77.

9
C. Kramm in antwoord op een anonieme vraag, *De navorscher* 21 (1871), p. 119-120. Vgl. W.J. Hofdijk, *Ons voorgeslacht in zijn dagelyksch leven geschilderd* IV (Haarlem: 1862), p. 342.

10
H. Sweerts, *Koddige en ernstige opschriften, op luyffens, wagens, glazen, uithangborden, en andere taferelen [...]* IV (Amsterdam: 1698), p. 29.

11
I. Eibl-Eibesfeldt, *Human ethology* (New York: 1989), p. 438-439.

12
Dit exemplaar bevindt zich nu bij Monumenten en Archeologie te Amsterdam.

Afbeelding 3.5
De gaper in de Nicolaas Beetsstraat te Amsterdam.
Stadsarchief Amsterdam

Afbeelding 3.6
Interieur van een apotheek. Schilderij van Richard van Brakenburgh, tweede helft zeventiende eeuw.
Shakespeare Birthplace Trust / CC BY-NC-ND 4.0

Types

Wie de bewaard gebleven gapers bekijkt, zal namelijk zien dat bijna geen enkel exemplaar hetzelfde is. Zo ook in de Collectie Van Os: er zijn uitbundige narren, statige mannen in uniform, oosterlingen met een tulband en tal van andere soorten. In het verleden zijn deze verschillende verschijningsvormen in verband gebracht met de verschillende verklaringen voor hoe de gaper verbonden raakte aan apotheek en drogisterij: de nar zou zoals gezegd een verwijzing zijn naar het hulpje van de rondreizende kwakzalver, de oosterling zou een verwijzing zijn naar de herkomst van de opium die in de winkel in de vorm van slaapbollen werd verkocht. Gapers met een slaapmuts en een weeïge blik in de ogen zouden een zieke klant voorstellen en de geüniformeerde koppen zouden stadsdienaren op de hak nemen door hen gekke bekken te laten trekken. Het is echter moeilijk te zeggen of al deze verschillende types gapers er vanaf het begin geweest zijn en inderdaad aanwijzingen vormen voor de ontstaansgeschiedenis van de gaper: het is ook mogelijk dat de veelkleurigheid een latere ontwikkeling is geweest.

Helaas is er maar weinig bronmateriaal dat beweringen hierover zou kunnen ondersteunen: bijna alle bewaard gebleven gapers dateren van het einde van de achttiende eeuw of later, beeldmateriaal van vóór 1850 waarop gapers voorkomen is zeer schaars en gedetailleerde beschrijvingen in contemporaine literatuur en archiefstukken zijn uiterst zeldzaam. Een van de uitzonderingen zijn Van Lennep en Ter Gouw, die in 1868 schreven dat "voorheen de gapers met narrenkap en bellen en een aap op de schouder, talrijker waren dan tegenwoordig".[13] Een aantal andere schrijvers uit de negentiende eeuw lijkt dit beeld te bevestigen, maar tegelijkertijd zijn narren en gapers met aap onder de bewaard gebleven exemplaren en in contemporain beeldmateriaal eerder uniek dan veelvoorkomend.

Er is dus nog altijd weinig met zekerheid te zeggen over de historische achtergronden van de gaper. Toch zouden we nog meer in het duister tasten over dit typisch Nederlandse verschijnsel als Anton van Os er niet was geweest. Deze Haarlemse verzamelaar stond eigenhandig garant voor het behoud van bijna de helft van de bewaard gebleven, antieke gapers, die hij uit heel Nederland bij elkaar bracht.

Antonius Johannes Maria van Os (1889-1982)

Anton van Os werd in 1889 geboren als zoon van Joannes 'Jan' van Os (1857-1910) en Anna Antonia van der Pigge (1856-1927). Haar vader had in 1849 aan de Gierstraat in Haarlem Drogisterij A.J. van der Pigge geopend, waarvan Jan in 1893 de leiding overnam. Toen Jan in 1910 overleed, moest zoon Anton noodgedwongen zijn opleiding aan de Bijzondere Handelsschool in Amsterdam afbreken om de zaak over te nemen. 'Mooie Anton', zoals hij door menig Haarlems meisje genoemd werd, bleef lange tijd vrijgezel en woonde in die tijd samen met zijn moeder en zijn vrijgezelle broer en zus in het ouderlijk huis aan de Gedempte Oude Gracht, op steenworp afstand van de drogisterij. Pas in 1936, op 47-jarige leeftijd, trouwt Van Os met de 28-jarige Liesbeth 'Lies' Brinkmann (1908-1991), dochter van een Haarlemse café-restauranthouder. Ze nemen hun intrek in het pand aan de Gedempte Oude Gracht en krijgen samen zes kinderen. Van Os is in de periode die volgt actief in de katholieke kerk en later in zowel de historische vereniging als verschillende raden van bestuur. Pas op 86-jarige leeftijd besluit Van Os de drogisterij te verlaten. Hij laat de zaak over aan oudste zoon Jan (1937-2013). Een aantal jaar later, in 1982, overlijdt Anton van Os in het huis aan de Gedempte Oude Gracht waar hij zijn hele leven gewoond had en wat door zijn verzameldrift inmiddels was uitgegroeid tot een klein museum.[14]

13
Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens* I, p. 107.

14
[H. van Os], *Honderd jaar A. J. van der Pigge, Haarlem 1849 – 3 maart* – 1949 (Haarlem: 1949), p. 16-17; Nijgh, *Met open mond*, p. 77-78; B. Sliggers, 'Antonius Johannes Marie [sic] van Os (Haarlem 1889-1982)', *Haerlem Jaarboek 1982* (Haarlem: 1983), p. 77-84, aldaar p. 77-80.

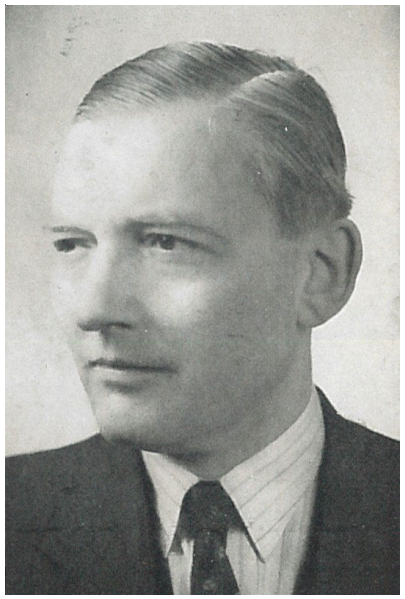

Afbeelding 3.7
Antonius Johannes Maria van Os (1889-1982).
Privébezit erven Van Os

Afbeelding 3.8
Drogisterij Van der Pigge met boven de deur de gaper, ca. 1899.
Noord-Hollands Archief, Haarlem

Hoe een verzameling ontstond

“De aanleiding om gaperkoppen te gaan verzamelen, was heel begrijpelijk”, zei Van Os in 1953 in een interview. Als kind was hij al hevig geïmponeerd door de moor die aan de gevel van zijn vaders drogisterij prijkte. Deze gaper was het werk van de bekende Haarlemse beeldhouwer en houtsnijder B.J. Bouwmeester, die de kop in 1889 maakte. Rond 1934 - Van Os was inmiddels zelf eigenaar van de drogisterij - was de gaper in slechte staat geraakt en de drogist besloot het exemplaar te laten restaureren en voortaan binnen te zetten. Er werd een kopie gemaakt die vanaf dat moment buiten dienst zou doen.[15] Ruim tachtig jaar later hangt de kop daar nog steeds.

Niet lang nadat Van Os zijn gaper binnen had gezet, vertelde een vertegenwoordiger hem van een ander exemplaar, dat waarschijnlijk als brandhout zou dienen. Van Os haastte zich ernaartoe en kreeg voor een habbekrats een “bijna onherkenbaar verminkte kop” mee. Nadat Van Os het exemplaar had afgeloogd liet hij ook deze moor restaureren en in de oorspronkelijk kleuren beschilderen. De vertegenwoordiger had blijkbaar een neus voor afgedankte gapers, want niet veel later vond hij opnieuw een exemplaar, dat eveneens naar Haarlem verhuisde. Een verzameling was geboren.[16]

De verzameling groeit

In de jaren die volgden groeide de collectie koppen snel: in 1936 had Van Os al dertig gapers uit heel Nederland verzameld. Dit kwam mede doordat drogisten vanaf 1931 voor hun gaper precario moesten betalen. Deze

---

15
J.H. Kruizinga, ‘Gapers: symbolen van het oude ambacht’, *De speelwagen* 8 (1953), p. 40-43, aldaar 42; Nijgh, *Met open mond*, p. 75-76.

16
W. v. W., ‘Merkwaardige verzameling te Haarlem. 40 gapers uit alle deelen van het land’, *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 12-06-1938; Nijgh, *Met open mond*, p. 75.

gemeentelijke belasting voor het gebruik van openbare grond of de ruimte erboven deed heel wat drogisten besluiten hun gaper van de muur te halen. “Elke vertegenwoordiger die mijn vader tipte over zo’n zuinig type die er eentje van zijn gevel had gehaald, kreeg een rijksdaalder”, herinnerde zoon Jan zich later. “Op zijn vrije dag ging vader er dan op af met de trein en kocht het ding.” Zo bemachtigde Van Os onder meer een nar uit Assen, een brandweerman uit Amsterdam, een Javaan uit Nijmegen en moren en muzelmannen uit alle hoeken van het land.[17]

De verzamelwoede van Van Os werd niet alleen gedreven door liefhebberij van de unieke koppen. Zijn collectie had tot doel “het geslacht in stand te houden”: Van Os hoopte dat zijn gapers ooit weer de gevels van drogisterijen zouden sieren.[18] Zijn wens is helaas nooit in vervulling gegaan: de tendens die al vanaf de jaren 1880 waarneembaar was heeft doorgezet en als gevolg van precario, diefstal, ouderdom, vandalisme en verkoop verdween de gaper in de decennia die volgden meer en meer uit het straatbeeld.

In 1942 was het aantal gapers in de verzameling van Van Os nog verder gegroeid en had hij er veertig. Zó veel koppen kon Van Os niet kwijt in de drogisterij aan de Gierstraat en de gapers verhuisden naar de zolder van het woonhuis aan de Gedempte Oude Gracht. Alleen de mooiste exemplaren bleven in de winkel achter, waaronder de gaper die bij Drogisterij Van der Pigge zelf had uitgehangen en waar het allemaal mee was begonnen.[19]

Afbeelding 3.9
De gaper van Drogisterij Van der Pigge (Zuiderzeemuseum, inv.nr. MAG0024).
Stichting Farmaceutisch Erfgoed / CC BY-SA 3.0)

17
K. van der Linden, ‘Strijd en nijd om een nalatenschap. Van oude gapers en hoe het een collectie verging’, *Haarlems Dagblad*, 12-04-1997.

18
‘Gapers in de bloemen. Een merkwaardige collectie poseert’, *Haarlems Dagblad*, 27-04-1946.

19
G. Reichwein & J. Jas, *‘t Achterste van de tong. De gaper als uithangteken van apotheker en drogist* (’s-Gravenhage: 1988), p. 17-18.

Publiekslievelingen

Van Os deelde zijn verzameling graag met het publiek: door de jaren heen verschenen talloze krantenartikelen waarin journalisten verslag deden van hun bezoek aan de drogisterij aan de Gierstraat en aan de zolder aan de Gedempte Oude Gracht, door Van Os 'Het gapertje' gedoopt. Geanimeerd vertelde de verzamelaar over de herkomst van de verschillende koppen, waar hij soms bekende figuren als Dante Alighieri in meende te herkennen. In Haarlem zelf werd wel gezegd dat wie de Spaarnestad bezocht de stad niet gezien had als hij "de gapers van meneer Van Os" niet bekeken had.[20]

De interesse van het publiek blijkt ook uit de bezoekersaantallen van de tentoonstelling *Gapers gapen u aan!* in 1942. Alle koppen waren hiervoor van zolder gehaald en gedurende twee weken uitgestald in de Hoofdwacht aan de Grote Markt in Haarlem. Aangevuld met drie gapers uit de andere collecties trok de tentoonstelling maar liefst elfhonderd bezoekers, waarvan velen van buiten de stad.[21] Ook na de oorlog bleef er belangstelling voor de koppen. Zo speelden vijftien exemplaren een figurantenrol in een opvoering van Molières toneelstuk *De ingebeelde zieke*, in 1964 uitgezonden door de AVRO,[22] en leende Van Os verschillende keren een aantal van zijn gapers uit voor tentoonstellingen in binnen- en buitenland.[23]

20
'Gapers gapen u aan', *Leeuwarder courant*, 24-12-1960.

21
P.A. Dijkema, 'Jaarverslag 1942' in: *Haerlem. Jaarboek 1942* (Haarlem: 1943), p. 1-7, aldaar p. 3; *Gapers gapen u aan! Tentoonstelling van gapers in het bezit van den heer A.J.M. van Os. Aangevuld met boeken, platen en enkele voorwerpen betrekking hebbende op het drogisterijbedrijf uit de verzamelingen van de heeren A.J.M. van Os, Thijs Mol, het Frans Hals Museum en de Vereeniging Haerlem* (Haarlem: 1942).

22
Algemeen Handelsblad, 1-9-1964.

23
'Apothekers uit 18 landen congresseren in Rotterdam', *De Tijd. De Maasbode*, 20-09-1963; Haarlem, Noord-Hollands Archief, 1176 Collectie van documentatie van Hans Krol betreffende Heemstede (Collectie Heemstede), inv.nr. 540; Nijgh, *Met open mond*, p. 76.

Afbeelding 3.10
De oogappel van Van Os krijgt een opknapbeurt.
Privébezit erven Van Os

Afbeelding 3.11
Deel van de in 1942 tentoongestelde gapers.
Noord-Hollands Archief

Een nieuw onderkomen

Toen Van Os in 1982 op 92-jarige leeftijd overleed, rees de vraag wat er met zijn unieke collectie volkskunst moet gebeuren. In de jaren zestig waren er plannen geweest voor een eigen museum (zoon Jan had zelfs al een pand aan de Botermarkt gekocht) maar gemeente Haarlem had roet in het eten gegooid. Daarom moest nu op zoek gegaan worden naar een andere bestemming voor de koppen. De familie besloot dat de collectie bij elkaar moest blijven en ondergebracht moest worden op een plek waar een grote groep mensen er

plezier aan kon beleven. Weduwe Lies van Os klopte daarom aan bij het Frans Hals Museum in Haarlem met de vraag of het museum de verzameling wilde adopteren. Maar tot verbazing van de familie was er geen interesse.[24]

Een tijdje later, tijdens een uitje naar Enkhuizen, vatte mevrouw Van Os het idee op haar bezit aan het Zuiderzeemuseum uit te lenen. De directie was meteen geïnteresseerd en bood aan om de gapers, in ruil voor de tijdelijke bruikleen, te conserveren en indien nodig te restaureren. Mevrouw Van Os hoefde niet lang over dit aanbod na te denken en zo verhuisde de hele verzameling begin 1987 naar het Zuiderzeemuseum, inclusief de topstukken die in de winkel zelf hadden gestaan. In het buitenmuseum in Enkhuizen werd vervolgens in de ruimte achter apotheek *De Groote Gaper* een tentoonstelling ingericht met als titel *'t Achterste van de tong*.[25]

Spannende tijden

Toen de weduwe Van Os in 1991 onverwacht overleed, rees opnieuw de vraag wat er met de gapers moest gebeuren. De zes erfgenamen besloten ook nu de collectie niet op te delen, maar naar de wens van hun ouders bijeen te houden. Rond 1995 kwam daar echter verandering in toen een van de kinderen door liet schemeren het eigen deel te willen verkopen. Dit nieuws kwam in Enkhuizen als een donderslag bij heldere hemel: er was onvoldoende budget om de bruikleen aan te kopen en toenmalig directeur Arnout Weeda zag de hele collectie al naar een buitenlandse privéverzamelaar verdwijnen. Weeda ging daarom op zoek naar een sponsor of nieuwe eigenaar en kwam via-via in contact met Biohorma, dat onder de naam A. Vogel fytotherapeutische en homeopathische producten ontwikkelt, produceert en verkoopt. Biohorma was bereid voor de gapers de taxatiewaarde van 165.000 gulden te betalen.[26]

24
Van der Linden, 'Strijd en nijd om een nalatenschap'.

25
Ibid.; Reichwein & Jas, *'t Achterste van de tong*, p. 18.

26
Van der Linden, 'Strijd en nijd om een nalatenschap'.

Toch was de collectie nog niet veilig. Het onderhandelen over de voorwaarden van de verkoop aan Biohorma leidde namelijk tot gesteggel onder de erfgenamen. Daarop was voor één van de zussen de maat vol en tot ongenoegen van de andere kinderen besloot zij haar deel apart te verkopen. Menno van Os, de zoon van Jan en op dat moment eigenaar van Drogisterij Van der Pigge, kwam meteen in actie en wist zijn tante te overtuigen haar gapers aan *hem* te verkopen. Volgens Menno had zijn grootmoeder Lies namelijk altijd spijt gehad dat ze ook de gapers die in de winkel stonden in bruikleen had gegeven. Tante gaf toe en verkocht haar erfdeel aan haar neef. Zo stond een deel van de gapers in de zomer van 1996 weer op hun vertrouwde plek in de drogisterij. Biohorma deed nog een poging om ook deze exemplaren te kopen, maar Menno van Os was onvermurwbaar: de gapers waren tegen geen enkel bod te koop. De collectie was voorgoed uiteen gevallen.[27]

Weer bij elkaar

Gelukkig wilde Van Os zijn gapers wel uitlenen voor de overzichts-tentoonstelling *Kopstukken* die Biohorma in de zomer van 1997 organiseerde om het behoud van de bijzondere collectie voor Nederland te vieren. Voor de gelegenheid werd de verzameling van Van Os aangevuld met vijftien gapers uit andere musea, dertien gapers van particulieren en talloze replica's.[28] Maar na afloop van de tentoonstelling in het A. Vogel Bezoekerscentrum in Elburg keerden alleen de gapers van Biohorma terug naar Enkhuizen: de gapers van Van Os gingen volgens afspraak terug naar Haarlem. Pas in april 2017 werd de collectie na twintig jaar als het ware weer bij elkaar gebracht door middel van de online tentoonstelling *Gapergalerij* in het virtueel museum van de Stichting Farmaceutisch Erfgoed.[29]

Nieuw onheil afgewend

In 2008 besloot Biohorma de Collectie Van Os toch af te stoten. Veilinghuis Christie's werd benaderd en het was afwachten of de verzameling niet verder uit elkaar zou vallen. In een poging dit te voorkomen, deden diverse mensen

uit farmaceutisch Nederland een appel op Stichting Management voor Apothekers en de Gezondheidszorg. Het bestuur gaf hier gelukkig gehoor aan en besloot alle gapers van Biohorma over te nemen. Het bestuur besloot bovendien dat de gapers in langdurige bruikleen bij het Zuiderzeemuseum zouden blijven. Zo werd een nieuwe bedreiging voor de collectie afgewend.

Epiloog

De Collectie Van Os geeft ons een prachtig beeld van een verschijnsel dat ooit niet uit het Nederlandse straatbeeld weg te denken was: de gaper. De grote verscheidenheid in kleur, grootte en vorm geeft een indruk van hoe rijk deze typisch Nederlandse traditie op haar hoogtepunt geweest moet zijn. Van Os zag dat in en begon zijn verzameling op een moment dat er veel gapers voorgoed hadden kunnen verdwijnen. Daarmee onderschreef Van Os actief wat Van Lennep en Ter Gouw al in 1868 noteerden: "Elke uiting van het volksleven is een bijdrage tot de volkshistorie, en iedere vorm, waarin 't zich openbaart, is belangrijk".[30]

Dit artikel is eerder verschenen in het Jaarboek "Het Peperhuis" van de Vereniging Vrienden van het Zuiderzeemuseum (2017), pp. 36-49.

27
Ibid.

28
C. Otten, *'Kopstukken'. De gaper als uithangteken van apotheker en drogist. Een uitgave [...] op basis van: 't Achterste van de tong, geschreven door Gusta Reichwein en Jorien Jas* (Elburg: A. Vogel Bezoekerscentrum, 1997); A. Gelder, 'Zeg eens aaaaa', *Algemeen Dagblad*, 9-5-1997.

29
Zie www.degapergalerij.nl. In de Gapergalerij is ook een heel aantal van de andere gapers te vinden die in 1997 tentoongesteld werden.

30
Van Lennep & Ter Gouw, *De uithangteekens* I, p. 3.

In memoriam: prof. em. Jozef Lemli

1928 – 2017

Beste Jef,

Voor het eerst maakte ik als student in Leuven kennis met je in 1968 als professor farmacognosie in het tweede jaar apotheker (nu tweede masterproef) en tijdens de praktijklessen van plantkundige microscopie. Je trok de aandacht van de studenten door je enthousiasme en de vlotte toon van spreken, waarbij een kwinkslag nooit ver weg was. Zelfs het mondelinge examen in je bureel, verliep op een gemoedelijke en geruststellende manier: als student zat je in een gemakkelijke zetel, terwijl de professor bij zijn vraagstellingen niet de indruk gaf een examen af te nemen. Het was eerder een gezellige babbel over plantkunde dan wel een zenuwslopend examen.

In 1982 hoorde ik plots terug van je in verband met een tentoonstelling die je organiseerde in de Jubileumzaal van de universiteitshallen in Leuven (20-31 maart 1982). Je vroeg er mijn medewerking bij de viering van het 50-jarig bestaan van het Farmaceutisch Instituut in de Van Evenstraat en van 130 jaar officieel farmaceutisch onderwijs aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Vanaf dat ogenblik hielden we regelmatig contact met betrekking tot de geschiedenis van de farmacie, een contact dat zelfs vriendschappelijk werd. Meermaals per jaar praatten we, bij een glaasje Margaux, je lievelingswijn, over artikels die moesten geschreven worden voor een of ander tijdschrift. Je hebt me dan zelfs overtuigd om het redacteurschap op mij te nemen van Farmaleuven Info, het tijdschrift van de Alumni farmacie. Ik herinner me ook nog levendig hoe we de doolhof van kerkhoven getrotseerd hebben op zoek naar de graven van oud-farmacieprofessoren, waarover we een uitgebreid curriculum vitae publiceerden in het tijdschrift met de foto van hun laatste rustplaats...

Toen onze collega en lid Chris De Backer (1943-2009) zijn colleges in de geschiedenis van de farmacie te Leuven moest stopzetten omwille van gezondheidsredenen, was je als oprichter van deze cursus, uitermate gefrustreerd en boos omdat die cursus niet verder opgenomen werd in het lessenrooster.

In 1981 creëerde je een museumcommissie aan het Instituut voor Farmacie, waarvan je voorzitter werd. Je ijverde er voor om de wandvitrines, die begin jaren 1970 leeg achtergebleven waren na de verhuis van de

verzameling Couvreur naar UCL, weer te vullen met farmaceutisch historische voorwerpen. Je spoorde je collega professoren aan verouderde toestellen af te staan en je motiveerde mij om bij de leden van de alumnivereniging Farmaleuven te vragen om oud apothekersmateriaal te schenken. Toen de verhuis van farmacie naar de Gasthuisberg er zat aan te komen (2006), hebben we samen vele uren doorgebracht in de vergaderzaal/museumzaal van de Van Evenstraat om de honderden boeken, manuscripten en farmacopees te catalogeren en te nummeren. Samen met prof. De Witte werden ook de vele verzamelde voorwerpen gefotografeerd, genummerd en geïnventariseerd.

Als lid van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België spoorde jij me aan deel te nemen aan de driejaarlijkse Prijs apotheker Daels (1999-2002), met de studie van een wanordelijke archiefbundel "De pharmacopolis Anno 1829" die je ooit geschonken was door het bestuur van Farmaleuven. Dit werk werd in 2002 als laureaat bekroond door de Academie.

We hebben meermaals kunnen genieten van je vlotte en meeslepende voordrachten tijdens congressen van de Kring voor de Geschiedenis van de Farmacie in Benelux.

Op hoge leeftijd voelde je je krachten en energie afnemen en, steeds bezorgd voor het bewaren van farmaceutisch erfgoed, besloot je een groot deel van je bibliotheek te schenken aan de farmaceutische bibliotheek die ik pas ingericht had in het museum Histaruz (Historisch Archief Universitair Ziekenhuis) te Leuven. Zodoende zouden interessante naslagwerken bewaard blijven ter inzage van geïnteresseerde onderzoekers. Je was tevreden en opgelucht toen ook jouw verzameling instrumenten uit de vroegere Couvreurzaal van het Farmaceutisch Instituut na tien jaar onderhandelen onderdak vonden in Museum Histaruz. Ik zie nog hoe het je deugd deed toen je een bezoek bracht aan het museum en je boeken zag staan in onze rekken. Ik voel me gelukkig dat je "laatste wens", zoals je dat uitdrukte, in vervulling was gegaan.

Na het plotse overlijden van je echtgenote in januari 2017, ging het snel bergaf. Je wilskracht en je werklust waren opgebruikt. Ik bezocht je nog in het rusthuis, maar kort nadien overleed je eenzaam op 89-jarige leeftijd. Slechts enkele maanden later vernam ik je heengaan en dat de uitvaart in strikt intieme kring had plaats gevonden. Het deed me verdriet een eminent professor, een goede vriend en een joviaal mens op die manier te verliezen.

Jef, velen zullen je herinneren als een energiek en dynamisch persoon, streng en doordrijvend waar het nodig was, een eminent wetenschapper die nederig bleef niettegenstaande zijn vele onderscheidingen en titels. Dank Jef, dat ik jouw vriend mocht zijn.

Guy Gilias

Een biografie van de academisch loopbaan van Jozef Lemli is te vinden op:
https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/Lemli,_Jozef,_(1928-2017)

Een overzicht van zijn publicaties op wetenschappelijk en wetenschapshistorisch vlak is te vinden op:
https://lirias.kuleuven.be/cv?u=U0003689

In memoriam: Hugo van der Meer

1925 – 2017

Op 24 december 2017 overleed onze oud-penningmeester Hugo van der Meer. Hij werd in oktober 1993 tot penningmeester gekozen op de najaarsbijeenkomst van de Kring in Gent. Hugo ging na zijn studie farmacie werken bij Philips-Duphar in Amsterdam. Na 3 jaar werd hij benoemd tot directeur van de vestiging van dit bedrijf in Bombay. Over de tijd in India kon hij enthousiast vertellen: 'het was een heerlijke tijd. Ik kon alle kennis van mijn studietijd gebruiken. We tabletteerden, drageerden, maakten injecties en bouwden steriele ruimten.'[1] Na terugkomst in Nederland werd Hugo directeur van de vestiging van Philips-Duphar in Olst. Het gezin ging daar ook wonen en Hugo en zijn vrouw zijn daar gebleven, ook toen hij inspecteur werd bij de Inspectie voor de Gezondheidszorg (IGZ) in de provincies Gelderland en Utrecht. Het penningmeesterschap van de Kring kunnen we dus beschouwen als het sluitstuk van een glanzende carrière! We hebben Hugo leren kennen als een strenge penningmeester, maar omdat hij ook een heel erg aardig mens was leidde dat nooit tot problemen. Het was een vreugde om met Hugo samen te werken. Toen het lopen hem steeds meer moeite ging kosten werden de bezoeken aan de congressen schaarser, maar hij is nog lang de bestuursvergaderingen blijven bijwonen, de laatste jaren in gezelschap van zijn vrouw Corrie, die de rit vanuit Olst voor haar rekening nam. Op den duur werd ook dat te moeilijk, maar we communiceerden veel via mail en telefoon, en zo heeft de Kring van deze penningmeester kunnen genieten tot het najaarscongres in 2017. Persoonlijk heb ik Hugo altijd bewonderd om de manier waarop hij met zijn afnemende fysieke mogelijkheden omging. Ik heb hem nooit horen klagen over dingen die hij niet meer kon. De Kring is hem veel dank verschuldigd voor al die jaren dat hij onze penningmeester was. Ons medeleven gaat uit naar zijn vrouw Corrie en hun kinderen en kleinkinderen.

Annette I. Bierman

1
Pharmaceutisch Weekblad, 149:14 (2014) 30.

Colofon

Het Bulletin is een uitgave van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux / Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie.
ISSN 1370-7515

Bestuursleden

Apr. Romain Van Hautekerke (voorzitter)
Apr. Guy De Munck (secretaris)
Dieke Kok-Bouma (penningmeester)
Wouter Klein (redacteur Bulletin)
Em. prof. dr. Harm Beukers
Evelien Vanden Berghe
Peter van den Hooff

Leden van de Kring ontvangen het Bulletin gratis. De contributie bedraagt €30,00 per jaar voor gewone leden en €50,00 per jaar voor steunende leden. Losse nummers van het Bulletin kunnen worden nabesteld voor €13,00 (incl. verzendkosten).

Voor vragen over de geschiedenis van de farmacie, of over lidmaatschap van de Kring kunt u contact opnemen met Peter van den Hooff *(info@kringbenelux.eu).*

Voor vragen over het Bulletin kunt u contact opnemen met Wouter Klein *(redactie@kringbenelux.eu).*